

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

İSKİT, FRİG ve URARTU KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Osman HEMİŞ

Tez Danışmanı

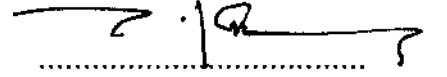
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara – 2009

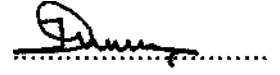
ONAY

Osman HEMİŞ tarafından hazırlanan "İskit, Frig ve Urartu Kùltùrlerinin Mukayesesi" baőlıklı bu çalıőma, 29.07.2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile baőarılı bulunarak jùrimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı/Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

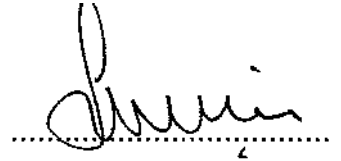
Prof. Dr. Salim KOCA (Baőkan)

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN

ÖNSÖZ

Bir milletin ortaya koyduğu değerler bütününe kültür denir. Bu nedenle her toplumun kendine ait bir kültürü vardır. Geniş bozkır coğrafyasında yaşayan İskitler Atlı Bozkır Kültürünün ilk temsilcileridir. Ya da Anadolu'da kurulmuş olan Urartu ve Frigler ise yerleşik hayatta yaşamaları nedeniyle çiftçilik ya da köylü kültürünün temsilcileridir.

Farklı kültürlerin temsilcileri olan İskit, Urartu ve Frigler kültür mozağı olan Anadolu coğrafyasında karşılaşmıştır. İskit ve Frigler'in Anadolu coğrafyası üzerinde kültürel ve siyasi etkileşim içine girdikleri henüz kanıtlanmamış olsada, Trak kökenli olduğu düşünülen bu kavmin ile İskitler'in kültürel etkileşim içine girdikleri bilinmektedir. Yine Anadolu'ya İskitler'in önünden kaçarak gelen Kimmerler'in hemen hemen İskitler ile aynı kültüre sahip oldukları düşünülürse hem İskit hemde Frigler'in kültürel etkileşim içine girdiklerini söyleyebiliriz.

Bu araştırma ile amaçlanan İskit, Frig ve Urartulular'ın bir birleriyle olan kültürel etkileşimleri ışığında benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır.

Bu noktada tez çalışmamız üç bölümde bir birinden bağımsız üç ana bölümde oluşmaktadır. İlk bölümde İskit ve Frig kültürlerini; devlet teşkilatı, askeri teşkilat, sosyal ve ekonomik hayat, dini hayat olmak üzere dört alt bölüm içinde benzer ve farklı yönlerini ortaya koyduk. İkinci bölümde İskit ve Urartu kültürlerini; devlet teşkilatı, askeri teşkilat, sosyal ve ekonomik hayat ve dini hayat olmak üzere dört alt bölüm içinde benzer ve farklı yönlerini inceledik. Üçüncü bölümde Frig ve Urartu kültürlerini yine devlet teşkilatı, askeri teşkilat, ekonomik ve sosyal hayat ve son olarak dini hayat alt başlıkları altında inceleyerek bilgi verdik. Ayrıca incelediğimiz her bölümün altında genel bir değerlendirmek yaptık. Sonuç bölümünde ise derlediğimiz tüm bilgiler ışığında genel bir değerlendirmek yaptık.

Tez çalışmamızı, kullandığımız yerli, yabancı kaynaklar ve son bölümde yer alan görsel unsurlardan levhalar ile zenginleştirmeye özen gösterdik.

Tez alışma konuma ilişkin verdiği bilgiler ışığında ufkumu genişleten, her türlü yardımını esirgemeyen, değerli hocam, tez danışmanım, Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a teşekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca, tezin başlangıcından bitimine kadar beni teşvik eden, desteğini esirgemeyen ailemede en içten sevgilerimi sunarım.

Osman HEMİŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vii
EKLER LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSKİT VE FRİG KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

1. İSKİT VE FRİGLER'DE DEVLET TEŞKİLATI.....	8
A. İdari Yapı ve Hükümdar.....	8
B. Diğer Yöneticiler.....	10
2. İSKİT VE FRİGLER'DE ASKERİ TEŞKİLAT	12
A. Askeri Birlikler.....	13
B. Savaş Taktikleri.....	15
C. Savaş Araç Gereçleri.....	18
3. İSKİT ve FRİGLER'DE EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT.....	22
A. Tarım.....	22
B. Hayvan Besiciliği.....	24
1. At Besiciliği.....	25
2. Koyun Besiciliği.....	26

C. Ticaret.....	27
1. İhraçat.....	28
2. İthalat.....	29
Ç.Sosyal Hayat.....	30
4. İSKİT VE FRİGLER'DE DİNİ HAYAT.....	35
A. Tanrılar Alemi.....	36
B.Tapınaklar.....	40
C.Ölü Gömme Adetleri.....	42
1. Diğer Ölü Gömme Adetleri.....	46
Ç.Adak ve Kurbanlar	49

İKİNCİ BÖLÜM

İSKİT VE URARTU KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

1. İSKİT VE URARTULULAR'DA DEVLET TEŞKİLATI.....	52
A.İdari Yapı ve Hükümdar.....	52
B. Diğer Yöneticiler.....	54
2. İSKİT VE URARTULULAR'DA ASKERİ TEŞKİLAT.....	55
A. Askeri Birlikler.....	56
B. Savaş Taktikleri.....	57
C. Savaş Araç Gereçleri.....	62
3. İSKİT VE URARTULULAR'DA EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT.....	66
A. Tarım.....	66
B.Hayvan Besiciliği.....	68
1. At Besiciliği.....	69

2. Koyun ve Sığır Besiciliği.....	70
C.Ticaret.....	71
1. İhraçat.....	72
2. İthalat.....	73
Ç.Sosyal Hayat.....	73
4. İSKİT VE URARTULULAR'DA DİNİ HAYAT.....	77
A. Tanrılar Alemi.....	78
B. Tapınaklar.....	83
C.Ölü Gömme Adetleri.....	84
1. Diğer Ölü Gömme Adetleri	87
Ç.Adak ve Kurbanlar.....	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRİG VE URARTU KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

1. FRİG VE URATULULAR'DA DEVLET TEŞKİLATI.....	93
A.İdari Yapı ve Hükümdar.....	93
B. Diğer Yöneticiler.....	95
2. FRİG VE URATULULAR'DA ASKERİ TEŞKİLAT.....	96
A. Askeri Birlikler.....	97
B.Savaş Taktikleri.....	99
C. Savaş Araç Gereçleri.....	101
3. FRİG VE URATULULAR'DA EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT.....	103
A.Tarım.....	103

B.Hayvan Besiciliği.....	106
1. At Besiciliği.....	106
2. Koyun ve Sığır Besiciliği.....	107
C.Ticaret.....	108
1. İhraçat.....	109
2. İthalat.....	109
Ç.Sosyal Hayat.....	110
4. FRİĞ VE URATULULAR'DA DİNİ HAYAT.....	114
A. Tanrılar Aleml.....	115
B. Tapınaklar.....	117
C.Ölü Gümme Adetleri.....	119
Ç.Adak ve Kurbanlar.....	122
SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA.....	128
EKLER	
Ek -1Haritalar.....	135
Ek-2 Levhalar.....	137
ÖZET.....	140
ABSTRACT.....	142

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser.
a.g.m.	:	Adı geçen makale.
Bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
cm:	:	Santimetre
Çev.	:	Çeviren
D.T.C.F.D.	:	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
D.T.C.F.Y.	:	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları
G.Ü.F.E.F.S.B.D:		Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
m.	:	Metre
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
T.T.K.	:	Türk Tarih Kurumu
Yay. Hz.	:	Yayına Hazırlayan
yy.	:	Yüz Yıl

EKLER LİSTESİ

EK-1 Haritalar

Harita 1: Ön Asya Dünyasında İskit ve Kimmerlerin Yayılım Alanları
(<http://turkinst.org/tr/dosyalar/index.htm>)

Harita 2: Frig ve Urartu Ülkesi
(<http://turkinst.org/tr/dosyalar/index.htm>)

Ek-2 Levhalar

Levha 1

Resim 1: Urartu Adak Levhası
(Arkeo Atlas Sayı:4 2005)

Resim 2: Frig Süvarisi
(Arkeo Atlas Sayı:5 2006)

Levha 2

Resim 3: İskit Kurganı
(National Geographic Haziran 2003)

Resim 4: Urartu Kaya Mezarı
(Arkeo Atlas Sayı:4 2005)

Levha 3

Resim 5: Urartu Savaşçısı
(Arkeo Atlas Sayı:4 2005)

Resim 6: İskitler'in Savaşı. Taraktan bir parça
(<http://www.chveneburi.net/tr/print.asp?bpgpid=846>)

GİRİŞ

Kültür bir milletin uzun bir tarihi süreç içerisinde ortaya koyduğu geliştirdiği ve tecrübe ile sağlamlaştırıp kesinleştirdiği maddi ve manevi değerler bütünüdür.¹ Her kültür ortaya çıktığı çağda çevresel faktörlerin etkilerine bağlı olarak gelişme göstermiştir. Orman kavimleri asalak kültürünü, tarıma evlerişli yerlerde yaşayanlar köylü ya da çiftçi, geniş bozkır alanlarında yaşayanlar ise çoban kültürünü meydana getirmişlerdir.²

Atlı-göçebe bozkır kültürünün en önemli temsilcisi olan ve yaklaşık bin yılı aşkın bir süre tarih sahnesinde kalmayı başaran İskitler Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar geniş bir alan yaşamışlardır.³

M.Ö 800'lerde Çin İmparatoru Suan, Çin sınırlarına sürekli yağma yapan Hiung-nu kabilerinin cezalandırmak için sefere çıktı ve Hiung-nuları sınırlarının batısına kadar sürmeyi başardı. Batıya doğru çekilmek zorunda Hiung-nular Massgetler'in topraklarına girerek onları yerlerinde etti. Massgetler'de daha Batı'da oturan İskitler'e saldırdılar.⁴ Massaget ile İskitler arasında yapılan bu savaştan yenik çıkan İskitler, Kimmer topraklarına göç ederek onları yerlerinden ettiler.⁵ Kimmerler'i yerlerinden eden İskitler, onların peşinden Urartu ülkesine girdiler. İskitler ile Urartu kralı II. Rusa bir anlaşma yapmak zorunda kaldı.⁶ II.Rusa doğudan gelebilecek tehlikelere karşı İşgululi ülkesinden aldığı İskitler'i Kuzeybatı İran'a yerleştirerek Assur ile Urartulular arasında tampon bölge oluşturmayı amaçlamıştır. İskit ve Urartu devleti arasında yapılan bu anlaşma uzun soluklu olmamış ve İskitler Urartu yerleşimlerine saldırmaya başlamıştır.⁷ II. Rusa tarafından inşa ettirilen

¹ S.Koca, , **Türk Kültürünün Temelleri II**, Trabzon 2000 s. 2

² İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken, İstanbul, 2000 s.5

³ İ. Durmuş, "İskitler'in Kimliği" **Türkler I**, Ankara 2002 s.621

⁴ İ.Tellioğlu, **Osmanlı Hakimeyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon 2004

⁵ Herodotos, **Herodotot Tarihi**, IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev: Mütakin Ökmen İstanbul 2002, s.11

⁶ İ. Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, LXI/231, 1997, s.280

⁷ O.San, "Bazı Bugular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı", **Belleten** CLXIV 2000 s.7

Rusahinnili(Toprakkale) şehrinin M.Ö VI. yüzyılın ilk yarısında İskitler tarafından yakıldığı tahmin edilmektedir. Kaleye yapılan baskın sonucu çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında 30 cm.'lik kül tabakası yangının şiddetini ortaya koymaktadır. Diğer bir Urartu yerleşim yeri olan Çavuştepe'de yine İskitler tarafından tahrip edilmiştir.⁸

Urartu Devleti'nin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca İskitler, hükümdarları Bartatua ve oğlu Madyes iradesinde Urartu ülkesini işgal ederek burada bulunan Sakız'ı kendilerine başkent yaparak Kızılırmak'a kalan bölgeyi içine alan sahaya hakim olmak için Persia topraklarında kalmışlardı. Bu tarihte İskitler çok güçlü durumdaydılar. M.Ö 611 yılında Filistin'e ulaşınca kadar Suriye'yi baskı altına aldılar ve Mısır üzerine yapacakları sefer kral Psametikos'un onlara haraç ve hediye vermesi ile önleyebildi. Medler'de boş durmayarak Babilliler ile anlaşma yaptı. Assur ülkesine saldırıp Ninive ele geçirdiler. Ninive'nin düşmesi ile Medler, İskitler'i topraklarından atmak için hareket geçtiler ve onları tekrar Urartu topraklarında önceden yaşamış oldukları coğrafyaya kadar püskürtmeyi başardılar.⁹

Medler'in yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler tekrar güçlerini toplamayı başarmıştır. Babil, Lidya gibi Ön Asya Devletleri ile uzun savaşlar yapan Kyros kendi yanında Saka devleti gibi güçlü bir devlet bulunmasından rahatsız olarak onları kendi iradesi altına almak için uğraşmıştır. Babil'i aldıktan sonra İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Sakalar üzerine sefer yapmıştır.¹⁰ Sakalar ve Persler arasında meydana gelen savaşta Persler ağır bir yenilgi almış ve Kyros savaş meydanında ölmüştür.¹¹

⁸ İ. Durmuş, **İskitler**, Kaynak Yayınları 2007 s.84

⁹ İ. Durmuş, **a.g.e**, s.86-87

¹⁰ İ. Durmuş, "Anadolu'da Kimmer ve İskitler", s.282

¹¹ Herodotos, **a.g.e**, I, s.88

Kyros'tan sonra onun yerine geçen oğlu I. Dairus zamanında Persler Sakalar üzerine sefer yapmaya devam etmiştir. M.Ö 518-517 yılları arasında yapılan savaşlarda Darius ordusundaki askerlere Saka kıyafetleri giydirerek savaşı kazanmayı başarmıştır. Saka reislerinden olan Sakunkha'da Persler eline esir düşmüştür. Çöllere çekilen Sakalar olası bir felaketten Sirak isimli bir çobanın Persleri bilerek yanıltması ile kurtulmuştur. Darius Karadeniz'in ötesinde yaşayan Sakalar üzerine sefer yapmayı planlamış ve ordusunu sallardan yaptırdığı köprü ile İstanbul Boğazı'ndan geçirerek Trak'ya içlerine doğru hareket etmiştir. Uzun bir kovalamacadan sonra amacına ulaşamayan ve gün geçtikçe yıpranan Pers ordusu geri dönmek zorunda kalmıştır.¹²

İskitler'in son olarak mücadele etmek zorunda kaldığı kavim Sarmatlar olmuştur. Başlangıçta Don Nehri'nin doğu tarafında İskitler'in içerisinde ortaya çıkan Sauromatlar, yani daha sonraki Sarmatlar bulunmaktaydı. M.Ö. IV. yüzyılın ortasından hemen sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Sarmatlar'ın baskısı artmıştır. Sarmatlar'ın yaptığı bu baskın nedeniyle İskitler kendilerine daha güvenli yer aramaya başladılar ve Tuna'da bulunan Küçük Skythia'ya yerleştiler. M.Ö. 339 yılında ise daha da batıya ilerlemelerini sürdüren İskitler, Makedonyalı Phillip'in onlarla Tuna'ya yakın bir yerde karşılaşması ve İskitler'in yenilmesi üzerine güç kaybettiler. Tüm bu gelişmeler nedeniyle İskitler Tuna, Donetz ve Dinyeper bölgelerini terk etmek zorunda kaldılar. İskitler'in bir bölümü Tuna bölgesinde, "Küçük Skythia" olarak bilinen Dobruca'ya yerleşirken, diğer bir kısmı ise Kırım'a yerleşme zorunluluğu duyular. Sarmatlar M.Ö. III. yüzyılın başlarında Don Nehri'nin doğu kıyılarına yanaştılar, bu yüzyılın sonlarına doğru ise, Don Nehri'nin batısına geçtiler. Keltler ve Sarmatlar tarafından sıkıştırılan İskitler, M.Ö. III. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının sadece orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdi. Bu dönemde onlar Kırım yarımadasında toplanmışlardı. Buradan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda güçler dengesinin değiştiğini, yavaş yavaş İskit egemenliğinin son bularak, topraklarının büyük bir

¹² İ. Durmuş, **a.g.m.** s.283-285

bölümünü kaybeden İskitler M.Ö II. yüzyılın sonlarına doğru bozkıra hakim olmak isteyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹³

Kimmerler'in peşinden Doğu Anadolu'ya gelen İskitler burada Urartulular ile karşılaşmıştır.¹⁴ Urartulular M.Ö 2000 başlarından itibaren Doğu Anadolu'da küçük beylikler halinde göçebe hayat sürüyolardı.¹⁵ İlk kez isimlerine Assur Kaynaklarında M.Ö XIII' da rastlanmıştır. Urartulular için önce "Uruatri" daha sonrada "Nairi" denilmiştir. Belirli bir süre sonra her iki isim bir arada kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶ Fakat Urartulular kendilerine "Bianilili" demişlerdir.¹⁷ İlk Urartu devleti M.Ö 10. y.y içinde Kral Aramu tarafından başkent Sugunia merkezli olarak kuruldu. Bu devlet Assurlular tarafından yıkılınca, başkenti Arzauşkan olan yeni bir Urartu devleti kuruldu. Ancak bu devlette M.Ö 855'te yine Assurlular tarafından yıkıldı. On beş yıl sonra Lutipri oğlu Sarduri başkenti Tuşpa'ya taşıyarak yaklaşık 250 yıl ömürlü olacak Urartu Devletini kurmuştur.¹⁸ I.Sarduri'den sonra onu oğlu İşpuini ve torunu Minua İzledi. Her iki kral döneminde Assur devlet sistemi alınarak Urartu devletine uygulandı, savunma için büyük kale ve sur duvarları inşa edildi ve askeri hareketler ile devletin sınırlarını genişletilmeye başlandı.¹⁹ I.Argiştı döneminde genişleme siyaseti devam etmiş Suriye krallığından haraç alınmış, Kars, Sarıkamış ve Kağızman Urartu topraklarına katmıştır.²⁰ II. Sarduri döneminde devlet altınçağını yaşamıştı. Kuzey Suriye ile ticaret denetim altına alınmış, ülke içinde askeri ekonomik amaçlı olan Sardurihindili(Çavuştepe), Kayalidere, Tumeşki, Libluini kalelerini kurmuştur. II. Sarduri Suriye içlerine kadar sefer yapmış ve Geç Hitit Devletleri ile ittifat anlaşmaları yapmıştır. Bu durumu kendisi için tehlike

¹³ İ.Durmuş "İskit İmparatorluğunun Yıkılış Nedenleri" **Akademik Bakış** Cilt 1 S. 2 yaz 2008 s.201-202

¹⁴ İ. Durmuş, **İskitler**, s.84

¹⁵ S. Gür, **İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirleri**, Alfa Yayınları 2007 s.24

¹⁶ G. Yılmaz, "**Urartu Dini İnanç ve Adetleri**" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997 s.2
¹⁷ V. Sevin; **Eski Anadolu ve Trakya(Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003 "Urartu, Dağların Uygarlığı s.195

¹⁸ S. Gür, **a.g.e**, s.25

¹⁹ V.Sevin, **a.g.e**, s.197

²⁰ S. Gür, **a.g.e**, s.25

olarak gören III. Assur kralı Tiglatpilaser M.Ö 743 yılında Urartu Devletine savaş açmış ve Urartu Devleti'ne ağır bir yenilgi tattırmıştır. Geç Hitit beylikleri Assur Devleti'ne haraç ödemeye başlamış ve Urartu Devleti Kuzey Suriye'den aldığı haraçtan mahrum kalmıştır.²¹ I.Sarduri'den sonra tahta I.Rusa çıkmıştır. I.Rusa zamanında Transkafkasya'da Gökçegölü çevresindeki bazı yerler yeniden denetim altına alındı ve Güneydoğu'da Mannalar'dan Urmiye gölünün bütün doğu sahili alınarak, günümüzdeki Tebriz ile birlikte İran ve Azerbaycan'ın tamamı Urartu hakimiyeti altına alındı. Daha sonra Urartu Krallığı Assur'dan çok büyük bir darbe yedi. Assur kralı II. Sargon M.Ö 714 yılında meşhur 9. Seferini yapmıştır. Büyük Zap üzerinden ilerleyerek Zagros üzerinden İran yaylasına gelmiştir. Parşua'yı Mannalar ülkesini ve Rusa'nın müttefiki Küçük Med kralıklarını ortadan kaldırdıktan sonra Urartu üzerine yönelmiş ve Urartu devletine ağır bir darbe vurmuştur. Dönüş yolu üzerinde Urartulular'ın doğudaki eyalet merkezi Muşaşir şehrini hücumla zaptederek burada bulunan saray ve Haldi tapınağını yağmalamıştır. Urartulular'ın bu savaşta bu kadar ağır yenilgi almalarının en önemli nedeni doğuda meydana gelen Kimmer saldırılarıdır.²² II. Argiştı döneminde krallık kendi içine çekilmiş ve yeniden imar faaliyetlerine girişmiştir. Kuzeyden Urartu topraklarına giren Kimmerler ile anlaşma yoluna gidilmiş ve ülke topraklarından rahatça geçmelerine izin verilmiştir. M.Ö 705 yılında Kimmerler Tabal ülkesine yaptıkları sefer ile Assur'u yenilgiye uğratmışlar ve II. Sargon bu savaşta ölmüştür. II. Argiştı'den sonra tahta çıkan II.Rusa devletin gerilmesine mani olamamıştır. Kendisinden sonra gelen krallar da bir varlık gösterememişlerdir. Urartu devleti İskitler ve Medler tarafından ortadan kaldırılmıştır.(M.Ö 585)²³

²¹ S.Gür, **a.g.e** s.26

²² A.Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartulular**, T.T.K Basımevi Ankara,1992, s.35,36

²³ S.Gür, **a.g.e**, s.26,27

İskitler'in önünden kaçan Kimmerler Anadolu topraklarına girmişlerdir. Burada bulunan Urartu ve Frig Devletleri ile mücadele etmişlerdir. Urartu devletine büyük zarar verirken Frig Devleti'ni ortadan kaldırmışlardır.²⁴

Antik yazarlardan Strabon Geographika adlı eserinde Anadolu'da yaşamış olan Frigler ile Brigler'in aynı insanlar olduğunu söylemiştir.²⁵ Homeros ise onların ilkel aşiretler halinde Mygdon, Askanios ve Otteus gibi liderlerin önderliğinde yaşadıklarını söylemiştir. Henüz Frigler'in Anadolu'da yaşadıkları ilk çağlar karanlıktır. Yine antik yazarların verdiği bilgilerden onların Troia yerleşimlerini ele geçirdikten sonra İznik gölü kıyıları ile Sakarya nehrinin doğu kıyılarına yayıldıklarını anlamaktayız.²⁶ M.Ö 1000 ile 900 yıllarında Gordion'da ilk Frig yerleşimleri kurulmaya başlar ve bir süre sonra buralar anıtsal kimliğe bürünür.²⁷ M.Ö 8. yüzyılın ikinci yarısında merkezi bir krallık olarak ortaya çıkan Frigler'in adları en çok duyulmuş olan kralları Gordios ve Midas'tır. Adı pek efsaneye karışmış olan Midas döneminde Frigler altınçağlarını yaşamıştır. Midas ilk olarak Assur tehlikesine karşı Urartu ve Tabal devleti ile ittifak içine girmiştir. Daha sonra doğudan gelen Kimmer tehlikesine karşı Assur ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır. Kral Midas'ın güçlü döneminde, krallığının etki alanı batıda Burdur yöresinden doğuda Amasya'ya kuzeyde Samsun'dan güneyde Niğde civarına kadar yayılmıştır. Kimmer baskısının giderek arttığı dönemde Assur kralı II. Sargon Kimmerler ile yaptığı savaşta ölünce her iki devlet arasındaki anlaşma ortadan kalktı. Midas göçebeler ile yüz yüze kaldı. Kimmerler Frig başkenti Gordion'u yağmaladıktan sonra, Midas boğa kanı içerek intihar etti.²⁸ Bu dönemden sonra Frig krallığının ne zaman ortadan kalktığı tam olarak bilinmemektedir. Arkeolojik buluntulardan Gordion şehrinin zenginliğinin M.Ö 7. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Herotodotos'un belirttiği gibi

²⁴ S.Gür, **a.g.e.**, s.26

²⁵ Strabon, **Geographika**, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2006, Kitap XII, 20. s. 30

²⁶ T. Tüfekçi, "Frigler ve Frig Uygarlığı", Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s.9

²⁷ K. Devries "Phryg Krallığı ve Midas Ülkesi" Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s.44

²⁸ H.Uçankuş, **Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia**, Ankara, 2002.s.16

Lidya kralı Alyattes'in (M.Ö 610-560) Kızılırmak üzerine yapmış olduğu sefer zamanında Frig krallığı hala bağımsızlığını koruyordu. M.Ö 585 yılında Lidya ve Medler arasında yapılan anlaşma ile Frig toprakları ikiye bölündü. Batı'da kalan kısım Lidya'ya, doğuda kalan kısım Med egemenliği altına girdi.²⁹

Hem Urartulular'ın olsun hemde Frigler'in olsun bu devletlerin siyasi hayatlarında İskitler önemli yer tutmaktadır. Kimmerler'i önlerine katarak Anadolu'ya gelen İskitler, Urartulular'ın ortadan kalkmasında doğrudan Frigler'in ortadan kalkmasında ise dolaylı yoldan etki etmişlerdir.

²⁹ T. Taciser Tüfekçi, **a.g.m**, s.14

BİRİNCİ BÖLÜM

İSKİT VE FRİG KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

1. İSKİT VE FRİGLER'DE DEVLET TEŞKİLATI

Atlı bozkır kavimlerinin önemli temsilcilerinden olan İskitler diğer bozkır kavimleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.³⁰ İskitler Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar önemli bir coğrafyada varlıklarını sürdürmüşlerdir.³¹ Ayrıca Herototos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere yaklaşık 28 yıl süre ile Ön Asya'ya hakim olmuşlardır.³² Bu kadar geniş bir coğrafyaya hakim olan İskitler'in güçlü bir devlet ve askeri teşkilatları olması gerekmektedir.

Frigler ise Orta Anadolu'ya yerleşmiş en eski halklardan biridir. Anadolu'ya Hitit imparatorluğunun M.Ö 1200 yılında çökmesi ile Güney Avrupa'dan göç etmişlerdir.³³ M.Ö 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir krallık haline gelerek bölgenin siyasi hayatında önemli bir rol üstlendiler.³⁴ Bu nedenle Frigler'in tıpkı İskitler gibi güçlü askeri ve devlet teşkilatlarının olması gerekmektedir.

A.İdari Yapı ve Hükümdar

İskitler çok geniş bir alana yayılmışlardı. Darius'un yazıtı NR'a 3'ten onların üç grup halinde farklı coğrafyada yaşadıkları anlaşıyor. Bunlar Saka Haumavarga, Saka Tigrakhauda ve Karadeniz İskitler'idir. Her grubun başında reisleri bulunuyordu. Bu durum İskitler'in birden fazla kral tarafından yönetildiğini akla getirmektedir. Herodotos, Darius'un seferine karşı hazırlanan İskitler'in üç tane beyinden ya da hükümdarından bahsetmektedir.

³⁰ İ. Durmuş "Saka Adı Üzerine" **Milli Folklor** cilt:3 S.15, güz 1993 s. 19

³¹ İ. Durmuş, Abdülhaluk Çay, "İskitler", **Türkler I**, Ankara 2002, s.577

³² İ. Durmuş "İskit Kültürü" **Türkler IV**, Ankara 200, s.16

³³ G. Kenneth Sams "Gordion ve Frigler" Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s.59

³⁴ T. Sivas Tüfekçi, "Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtı Araştırmaları", Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul , s77

Bunlardan birisi Skopasis, diğeri İdanthysos ve ordusunu onun ordusu ile birleştiren Taxis'tir. Darius İdanthysos'a elçi göndermiş, İdanthros'ta Darius'a elçi göndermiştir. Buradan da asıl kralın İdanthros olduğu diğerlerinin ordu komutanı olduğu sonucu çıkmaktadır.³⁵

Başlangıçta Mygdon, Askanios ve Otteus gibi liderlerin önderliğinde göçebe olarak yaşayan Frigler Gordion ve çevresine yerleştikten sonra M.Ö 11. yüzyılda basit köy düzeninde yerleşik hayatta yaşıyorlardı. Frigler'in basit köy hayatından krallık düzenine nasıl geçtikleri henüz tam olarak bilinmemektedir. Fakat ilk aşamada merkeze bağlı birçok beyliğin olduğu düşünülmektedir. Gordion'da ilk başta beylik merkezi olduğu söylenebilir. Antik kaynaklarda verilen bilgilere göre Frigler'in bilinen ilk Kralı Gordios'tur. Gordios'tan sonra tahta oğlu Midas geçmiştir. Assur kaynaklarında Midas'a Mita denilmiştir. Aslında Frig ülkesi iki parçaya ayrılmıştı. Batı kısmını Gordion merkezli olmak üzere Frigler, doğu kısmını ise Taballer ve Muşkiler yaşıyordu. Frigler konfederatif bir krallık olarak yönetilmişti. M.J MELLİNK antik kaynaklarda geçen isim farklılığını Yunanlıların Frigler'in batı yanını, Frigler'in doğu komşuları olan Urartu ve Assurluların ise Tabal ile Muşkileri tanımasına bağlamıştır. Bu nedenle kaynaklardaki isim farklılığı buradan kaynaklanmıştır.³⁶

İskitler reisliğin babadan oğula geçmesini savunmuş olsalar da, komşu kabileler liderlerini kendileri seçmiştir. Pazırık'ta, ölü reislerin aşırı uzun boylu olmaları göçebelerden birinin reis olmak için en az beyin gücü kadar fiziksel güce de sahip olmaları gerektiğini göstermektedir. Diğer göçebe toplumlarda olduğu gibi kahramanlığa önem verilmiş ve zenginler reis olmak yerine onu takip etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum Kul Oba, Voronezh ve sayısız diğer mezarda bulunan İskit sanat eserlerinde sıklıkla işlenen temaları anlamaya yardımcı olacaktır. Bu eserlerde, İskitler'in taptığı Büyük Tanrıça bir tahta oturmuş olarak görünür, önünde de bir göçebe reisi makamını onun

³⁵ İ.Durmuş, **İskitler**, s.97

³⁶ T. Sivas Tüfekçi, "Frigler ve Frig Uygarlığı" s.9-10

makamını onaylamasını ya da ona görevinde yardımcı olmak üzere ek güçler vermesini beklemektedir.³⁷

Frigler'de kralın nasıl seçildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Başkent Gordion'da bulunan büyük tümülüsteki kazılar sonucunda mezar odasında bulunan ölünün boyu 1.59 cm'dir. Kral Gordios'a ait olduğu düşünülen bu cesetin boyu pek uzun değildir.³⁸ Bu bilgiden de Frigler'de kral olmak için fiziksel güce ihtiyaç olması zorunluluğu olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca Gordios'tan sonra tahta onun oğlu Midas'ın geçmesi krallığın babadan oğula geçtiğine dair delil oluşturmaktadır.

Sonuç olarak İskitler göçebe hayat yaşarken, Frigler ise göçebe hayattan yerleşik hayata geçmişlerdir. Her iki toplumda boy beyleri önderliğinde hareket ederken Frigler'in Gordion'a yerleşmeleri sonucunda basit köy düzeninde yerleşik hayata geçmişlerdir. İskitler boy birliği şeklinde geniş bir coğrafyada yaşarken, Frigler konfederatif krallık halinde şehirlerde yaşamışlardır. İskitler'de hükümdar olmak için hem fiziksel hemde akıl gücüne ihtiyaç duyulurken Frigler arasında böyle bir uygulama yoktur. Krallık babadan oğula geçmektedir.

B. Diğer Yöneticiler

Atlı bozkır medeniyetinin temsilcisi olan İskitler'in yöneticileri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat Herodos'un verdiği bilgilerden; *Yıldabir her vali kendi bölgesinde bir krateros içerisinde su ve şarabı karıştırırdı; bir düşman yeniş olan gelir şarabı içerdi.*³⁹ Herodotos'un verdiği bu bilgilerden İskit idari yapısında bazı bölgelerin valiler tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Yine boy birliğine dayanan İskit idari yapısının kabile

³⁷ T. T. Rice "The Scythians", Thames and Hudson, London, 1958 s.62

³⁸ V. Sevin "Eski Anadolu ve Trakya(Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar), İletişim Yayınları, İstanbul 2003 "Frigler" s.243

³⁹ Herodotos, a.g.e, IV s.218

reislerinin varlığını bilmekteyiz.⁴⁰ Dairus'la yapılan mücadele İskit kralı İdanthros Pers kralı Darius'a elçi göndermiştir.⁴¹ Bu bilgidende İskitler arasında elçilik müessesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Çağdaş Macar arkeolog Prof. Dr. Gylu Laszlo bir yapıtında Macaristan'da bulunan bir İskit altın parçası üzerinde oyma yazı ile “*Boila*” (Boyla) ve “*Buitau*” yazdığını söylemektedir. Kök-Türkler tarafından da kullanılan bu iki isim göç ya da sefer başkanı anlamına gelmektedir.⁴²

Başlangıçta Mygdon, Askanios ve Otteus gibi liderlerin önderliğinde göçebe olarak yaşayan Frigler Gordion ve çevresine yerleştikten sonra M.Ö 11. yüzyılda Gordion'a ulaştıklarında başlangıçta basit köy düzeninde yerleşik hayatta yaşıyorlardı.⁴³ Bu bilgilerden de tıpkı İskitler gibi Frigler'inde kabile reislerinin olduğunu anlamaktayız. Ankara ve Eskişehir gibi önemli ticaret merkezlerine ve şehirlerine sahip⁴⁴ olduklarını düşünürsek bu şehirlerin valiler tarafından yönetildiklerini söyleyebiliriz. Yine Frigler'in Assurlular ile anlaşma yaptıklarını göz önüne alırsak tıpkı Frigler'de İskitler'de olduğu gibi elçilik kurumunun olması gerekmektedir.⁴⁵

Her iki toplumda da bulunan yöneticiler hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Hem İskitler'de hemde Frigler'de valilerin ve kabile reislerinin olduğunu bilmekteyiz. Yine her iki toplumda da uluslararası anlaşma yapmaları nedeniyle elçilik müessesine sahiptiler.

⁴⁰ İ. Durmuş, **İskitler**, s.98

⁴¹ Herodotos, **a.g.e.**, IV, s.236

⁴² E.Fuat Tekçe, **Pazırık**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993 s.71

⁴³ T. Sivas Tüfekçi, “Frigler ve Frig Uygarlığı” s.9

⁴⁴ G.Kenneth Sams, “Gordion ve Frigler” s.59

⁴⁵ G.Kenneth Sams, “Friyalı Midas,” Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s.60

2.İSKİT ve FRİGLER'DE ASKERİ TEŞKİLAT

Atlı-bozkır medeniyetinin ön halkasını oluşturan İskitler, diğer bozkır kavimleri arasında hem siyasi hem de kültürel açıdan önemli bir yer tutmaktadır.⁴⁶ İskitler, batıda Tuna Nehir havzasından doğuda Çin'e kadar geniş bir alanda yaşamış ve göçebe hayat tarzını benimsemişlerdi.⁴⁷ Yayıldıkları geniş bozkır coğrafyası ve hayat şartları nedeniyle sürekli diğer kavimlerle ve devletlerle mücadele içinde olmuşlardır. Bu nedenle askerlik İskit hayatında ön plana çıkmıştır.⁴⁸ Savaş zamanında memleketin o zamanki yapısı gereği üç bölgeki kuvvetler taburlara ayrılır ve bu kuvvetlerin her birinin kendi kumandanları vardı. Yılda bir kere olmak üzere bu taburlar İskit kralının verdiği ziyafete komutanları ile birlikte katılırdı.⁴⁹

Frigler ise Orta Anadolu'ya yerleşmiş en eski halklardan biridir. Anadolu'ya Hitit imparatorluğunun M.Ö 1200 yılında çökmesi ile Güney Avrupadan göç etmişlerdi.⁵⁰ M.Ö 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir krallık haline gelerek bölgenin siyasi hayatında önemli bir rol üstlendiler.⁵¹ Bu nedenle Frigler'in tıpkı İskitler'de olduğu gibi güçlü bir askeri teşkilatlarının olması gerekmektedir. Fakat Frigler'in askeri kültürleri ile ilgili bilgi son derece sınırlıdır. Genellikle askeri birlikleri ile ilgili bilgilere kazılar sonunca ele geçen arkeolojik buluntular sayesinde ulaşmaktayız. Fakat soylu Frigler için yapılan tümölüslerde hiç askeri araç ve gereç ele geçmemesi son derece ilginçtir. Buda akla Frig toplumundaki sınıflarda askerlerin önemli bir mevki sahibi olmadığını getirmektedir.

⁴⁶ İ .Durmuş, "Saka Adı Üzerine" s.33

⁴⁷ Ş. Dönmez "Ön Asya Dünyasında İskitler". **Türkler IV**, Ankara 2002 s.33

⁴⁸ İ. Durmuş, **İskitler**, s.98

⁴⁹ E. Memiş, **İskitler'in Tarihi**, Çizgi Kitapevi,Konya,1987 s.37

⁵⁰ G.Kenneth Sams "Gordion ve Frigler, s.49

⁵¹ T. Tüfek Sivas, "Batı Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtları", s.77

A. Askeri Birlikler

İskit askeri teşkilatının ana kolunu, atlılardan meydana gelen süvari sınıfı oluşturmaktaydı. Süvari birlikleri olmayan devletlere karşı, İskit atlılarının kullanmış olduğu eyer düşmanlarına karşı İskitler'e büyük bir üstünlük sağlamıştır. Özellikle Grek ve Roma gibi süvari birlikleri olmayan kavimlere karşı bu üstünlüğünü kullanmışlardır.⁵² Bunun en büyük nedeni İskitler'in yaşadıkları coğrafya nedeniyle sürekli hareket halinde olmaları ve hareket ederken de atı kullanmalarındır. İskitler atı ilk ehlilleştiren kavimlerden bir tanesidir. Savaşlarda kullanılan bu atlar aynı zamanda muharebede hafif arabaları çekmek ve düşmanı kovalamak içinde kullanılmışlardır.⁵³ Askeri yapı içerisinde at unsuru tartışmasız göçebe kavimlere büyük katkı sağlamaktaydı. Bozkır atı dayanıklı, güvenilir, çok iyi eğitilmiş ve büyük bir güce sahiptir. Atlı-göçebe kavimler deyim yerindeyse yaşamlarının tümünü at üzerinde geçirirdi.⁵⁴

Antik yazarlardan Homeros Frigler için savaşa girmek için yanıp tutuşan bir ulus olduğunu, Herodotos ise Frigler için Darius'un ordusundaki yiğit savaşçılar terimini kullanmıştır.⁵⁵ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Frigler tıpkı İskitler gibi savaşçı bir ulus olmalıydılar. Frig ordusunda da tıpkı İskitler'de olduğu gibi süvari sınıfı askerler yer almaktadır. Bu bilgilere Gordion 3 numaralı megaron içinde bulunan bir fildişi kapartma yine aynı oda da bulunan ahşap panoda yer alan resimler sayesinde anlamaktayız. Bu süvariler, başlarına ucu öne doğru eğik tipik Trak serpuşlarına benzer başlık giymekte, kolları üzerinde yuvarlak küçük kalkanlar ve mızraklar taşımaktaydılar.⁵⁶

İskitler'de süvari birliklerin yanında atlı olmayan birliklerde mevcuttu. Eski Türk yazıtlarında da öğrendiğimiz kadarı ile askeri birliklerin üçte birinin

⁵² İ. Durmuş, **İskitler**, s. 98

⁵³ E. Memiş, **a.g.e**, s. 37

⁵⁴ J.P.Roux; **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999. s.38

⁵⁵ H.Tahsin Uçankuş, **a.g.e**, s .5

⁵⁶ H.Tahsin Uçankuş , **a.g.e** s.16

piyade olduğu yazmaktadır. Diz çökerek ok atan okçu örnekleri Sibiryaya ve Moğolistan'daki kaya kabartmalarında ve İskit kâselerindeki tasvirlerde görülmektedir. Kul Oba'da, iki İskit okçusu sırt sırta vermiş, yaylarını gererek ok atmaya hazır bir halde tasvir edilmiştir.⁵⁷ Bu resimlerden anlaşıldığı üzere İskit ordusu yalnız süvari birliklerinden değil aynı zamanda piyadelerden de oluşmaktadır.

Yine İskitler'de olduğu gibi Frigler'de de süvarilerin yanında piyade birlikleri vardı. Pazarlı'da ele geçen levhaların yan yana konulması sonucunda Frig piyadelerine ait bilgilere ulaşılmıştır.⁵⁸ Frig piyadeleri çoğu zaman dizlerine kadar uzanan çorap, uçları işlemeli kısa etek, bunun altına ise ince dar pantolon giyerlerdi. Bazen tüğlü deriden uç kesimi öne doğru eğik Thrak serpuşları, banzende sorguçlu serpuşlar takarlardı. Kısa mızrak, yuvarlak kalkan taşırlardı.⁵⁹ Ayrıca Frig mimari teokratları arasında yer alan cephe kaplamalarının birinde savaş arabası motifi vardır. Buradan da savaşlarda Frigler'in at ile birlikte savaş arabasını kullandıklarını anlamaktayız.⁶⁰

İskit ve Frig askeri kültürlerine baktığımız zaman her iki toplumda savaşlarda atı kullanmıştır. Fakat yaşayış tarzlarının gereği göçebe hayatta merkezde yer alan at, İskitler tarafından daha fazla tercih edilmiştir. Antik kaynaklarında belirttiği gibi her iki toplumda savaşçı bir yapıya sahiptir. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan göçebe hayatları nedeniyle sürekli hareket edenler İskitler, hayat şartları nedeniyle sürekli diğer kavimlerle mücadele halinde olmuşlar bunun sonucunda savaşçı kimikleri ön plana çıkmıştır. M.Ö 1200 yılında Anadolu'ya göç eden ve tıpkı İskitler gibi ilk başta göçebe halde beyleri önderliğinde yaşayan Frigler, Anadolu coğrafyasında yaşayabilmek için Anadolu'da yaşayan yerli halkla mücadele etmek zorunda kalmış ve M.Ö

⁵⁷ A. Toprak "Doğu- Batı Kültürel Etkileşiminde İpek yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemimin Sonuna Kadar) 2008, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi s.141

⁵⁸ K. Devris "Phryg krallığı Midas'ın Ülkesi", *Arkeo-Atlas* 2006, S.5 s :45

⁵⁹ H.Tahsin Uçankuş, *a.g.e*, s.15-16

⁶⁰ "T.C kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Müzesi Kataloğu "s.40

8. yüzyılda merkezi bir krallık kurmuşlardır. Bu nedenle Frigler’inde İskitler’de olduğu gibi güçlü askeri teşkilat yapısına sahip olmaları gerekmektedir.

B. Savaş Taktikleri:

Geniş bozkır coğrafyasında yaşayan İskitler yaşadıkları çevreye uyum sağlayarak ona göre savaş taktikleri geliştirmişlerdir. Darius’un İskitler’i cezalandırmak için İskitler üzerine yapmış olduğu seferden onların savaş taktikleri hakkında geniş bilgilere ulaşmaktayız.⁶¹ Darius İskit topraklarına girdiği zaman İskitler ilk olarak toprak üzerinde ne varsa yakmışlar böylece Pers ordusunu açlık ile başbaşa bırakmışlardır.⁶² İkinci olarak İskitler kendileri ile birlikte savaşa girmek istemeyen komşularını Persler’le yaptıkları savaşa çekmek için, Perslerin önünden kaçarken komşu kavimlerin topraklarına girmişlerdir. Böylece savaşı daha geniş bir alana yayarak kendilerine müttefik kazanmak istemişlerdir.⁶³ İskitler Persler’in önünden çekilmeye devam etmişler bu kovalamacadan sıkılan Pers kralı Darius, İskitler’e bir elçi göndererek kaçmaktan vazgeçmesini ve ona biat etmesini istemiştir.⁶⁴ İskit kralı İdanthysos verdiği cevapta kaçmadığını hayat şartları gereği sürekli bunu yaptıklarını, eğer savaşmak istiyorsa atalarının mezarlarını bulmasını ve onlara zarar vermesini söylemiştir.⁶⁵ İskitler ara ara Pers ordusuna vur-kaç taktiği ile saldırmayı sürdürmüşlerdir.⁶⁶ İranlılar’ın tedirgin durumlarını gören İskitler onların geri çekilmesini önlemek ve İskit coğrafyasında daha fazla kalmasını sağlamak için kendi sürülerinden bir kaçını bazen Persler’e bilerek yollamışlardır.⁶⁷ Darius bu tuzağı sonunda anlatıktan sonra, İskit kralları bir elçi aracılığı ile bir fare, bir kurbağa, bir tane kuş ve beş tane ok gönderdiler.⁶⁸ Bu hediyelerin anlamı ise “Eğer kuş olup

⁶¹ İ.Durmuş, **a.g.e.**, s 98

⁶² Herodotos, **a.g.e.** IV s.122

⁶³ Herodotos, **a.g.e.** IV s.124,125

⁶⁴ Herodotos **a.g.e.** IV s.126

⁶⁵ Herodotos **a.g.e.** IV, s.127

⁶⁶ Herodotos **a.g.e.** IV s.128

⁶⁷ Herdotos **a.g.e.** IV s.130

⁶⁸ Herodotos **a.g.e.** IV s.131

uçmazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz, kurbağa olup bataklığa atlamazsanız yurdunuza dönemeyecekseniz, bu oklarla vurulup öleceksiniz”⁶⁹ gönderilen bu mesajdan anladığımız kadarı ile İskitler Persler’in yeterince yıprandığı düşünmüşler ve aynı zamanda onların üstüne korku salmışlardır. Bu hediyeleri yolladıktan sonra İskit ordusu savaş düzeni alıp Pers ordusunun karşısında yerini almıştır. Savaş başlayacağı sırada İskit ordusundan bir hareketlenme olmuş ve tüm ordu birden dağılarak kaçmaya başlamıştır. İskitler’in neden kaçtığını soran Darius’a, İskitler’in tavşan avlamaya gittikleri söylenmiştir.⁷⁰ Darius, İskitler’in ona bir tavşan kadar bile değer vermediğini anlamıştır.⁷¹ Geri çekilme kararı alan Darius’a İskitler dönüş yolunda saldırmaya devam etmiş, Darius ordusunu ve kendini Anadolu topraklarına güç bela atmayı başarmıştır. Yine Herodotos’un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Massagetler ile Persler arasında meydana gelen savaşta, Massagetler Persler’i dar bir boğaza çekerek burada düşmanlarını yok etmişlerdir.⁷²

Genel anlamda uzaktan savaşmayı tercih eden İskitler; pusular, çevirme manevraları, sahte geri çekilişler ve geri dönüşler yaparak at üzerinde geriye ok fırlatmak gibi dağınık gruplar halindeki düzenlemeleri tercih etmişlerdir.⁷³

Massaget kraliçesi Tomris ile Pers kralı Kyros arasındaki mücadelede ise; Massegetler daha önceden düşmanı yok edecekleri yere çekmişler hareket imkanlarını kısıtlayıp, düşmanların tüm kaçış yollarını kapatarak onları ok yağmuruna tutarak yok etmişlerdir.⁷⁴

Frigler ise İskit savaş taktiklerinin tam tersi bir yol izlemişlerdir. Çünkü onlar yaşamak için saldırmak zorunda değillerdi. Yerleşik yaşamın gereği

⁶⁹ Herodotos, **a.g.e**, IV s.132

⁷⁰ Herodotos, **a.g.e**, IV 134

⁷¹ M. Ozouf, “İskitler’in Kıyıları”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Temmuz 1997, s.67

⁷² İ. Durmuş “Eski Türkler’de Askeri Kültür”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Temmuz 2005, s.23

⁷³ G.Chaliand, ; **Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ. V. yy.-XVI. yy.**, çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001.74.

⁷⁴ İ.Durmuş, **a.g.m**, s.23

olan büyük sur duvarları ve kaleler inşa etmişler bunların arkasına şehirler ve saraylar kurarak yaşamışlardır. Bu savuna sistemlerine baktığımız zaman; Frigler'in, kale ve kentleri büyük ve kalın surlarla çeviriliydi. İnşa edilen surlar bütünüyle taştan yapılmıştır. Gordiondaki 6b katındaki yer alan surun üst kısmının kalınlığı 4,5 m. yüksekliği 9 m. Ahşap desteklerle birlikte bu yüksekliğin 15 m. ye kadar yükseldiği tahmin edilmektedir. Midas zamanında kaldığı düşünülen 6a tabasında ise bu yapı yeniden tamir geçirerek güçlendirildi. Sitadele 9 m. genişliğinde 23 m. uzunluğunda bir yoldan giriliyordu. Bu rampanın her iki yanına kuleler inşa edilerek koruma sağlanmıştı. Gordion'daki aşağı kentin, M.Ö 7. yüzyıldan itibaren ayrı bir surla çevrilip, aralıklı kuleler ile desteklenmiştir.⁷⁵ . Bu Kalenin odak noktası ayrı bir kuşatma sistemi dahilinde bulunan bir kraliyet sarayıydı.⁷⁶ Frigler Anadolu'ya geldikleri zaman Alişar'da ve Boğazköy'de bulunan diğer Hitit kalelerini onarmışlar ve bu kalelere yeni ekler yapmışlardır. Hacılar'da Kerkenes dağında, Gavurkale'de, Alkalan'da surları kuleler ile takviye ederek kuvvetli kaleler yapmışlardır.⁷⁷

İskitler savaş aracı olarak atı kullanmaları, geniş uçsuz bucaksız bozkır coğrafyasında büyük hayvan sürüleri için sürekli yer değiştirmeleri nedeniyle büyük kale ve sur yapımına gerek duymamışlardır. Savaşmak için uçsuz bucaksız bozkır arazisinin avantajlarını kullanmışlar, düşmanları kendilerinden daha güçlü olduğu anladıkları zaman düşmanlarının önünden geri çekilmişler, düşmanları güçten düşüne kadar vur-kaçlar yapmışlar onları aç ve susuz bırakma yolunu tercih etmişlerdir. Bazende Massaget kraliçesi Tomris'in yaptığı gibi dağlık bir alanda düşmalarını sıkıştırarak onları yok etme yoluna gitmişlerdir. Frigler ise bunun tam tersi bir yol izlemek zorundaydılar. Çünkü onlar şehirlerde yaşıyorlar ve düşmanları geldiği zaman gidecek başka yerleri olmadığı için bulundukları mevkiyi korumak zorundaydılar. Bunun sonucunda da onların savaş taktikleri savunma üzerine

⁷⁵ V.Sevin, **a.g.e**, "Frigler" s.259

⁷⁶ J. Mellink-İ.Ögen, **Lydian Treasure**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 1971 s.19

⁷⁷ C. Kınay, "Phrygiaka, Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar", **DTCFDergisi**, c.2, s.1, Ankara: 1943, 83-87

kurmak zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda büyük kale ve sur duvarları yapmışlar, bu sur duvarlarını zaman zaman tamir etmişler belirli aralıklarla duvarların üstüne büyük kuleler inşa etmişlerdir.

C.Savaş Araç-Gereçleri:

İskitler, savaşlarda genel olarak ok ve yay kullanmışlardır. Bu oklar 40-70 cm uzunluğunda ahşaptan ve kamıştan yapılmıştır. Demir ok uçları ya da tunç ok uçları İskitler arasında kullanılmıştır. Kullandıkları oklar av savaş tipi olarak ikiye ayrılmıştır. Aynı zamanda ok sosyal yaşamda da kullanılan bir gereç olmuştur. Herodotos'un verdiği bilgilerden anladığımız kadar ile kişi başına verilen ok uçları bir kazanda toplanarak nüfus sayımı yapılmıştır. İskitler, Grekler tarafından atlı ve okçu kavim olarak adlandırılmıştır.⁷⁸ Oklarının ucu yonca gibiydi ve gelişme evrelerine göre taştan, kemikten, bronzdan ya da demirden yapılmıştır.⁷⁹ Oklar uzaktan savaş aracı olduğu için İskitler tarafından sıkça kullanılmıştır. Ok menzili tam olarak bilinmemekle birlikte yapılan çalışmalarda 500 metreden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca İskitler düşmanlarına zarar vermek için zehirli oklarda kullanmışlardır. Doğada buldukları zehirli hayvanların zehirlerini alarak oklarına sürmüşlerdir. Bu oklara hedef olan düşmanlar ya ok ile aldıkları yaradan ya da okta bulunan zehir nedeniyle ölmüşlerdir.⁸⁰

Bir diğer savaş aleti yaylardır. İskit yayları doğu veya asya tipi denilen sınıflamaya girmektedir. Bu yay tipi Orta Asya'nın göçebe kavimleri tarafından binlerce yıl kullanılmıştır. İskit yayların boyu ortalama 1 m. civarındadır. Yay bir beden iki koldan meydana gelmiştir.⁸¹ Yay yapımında malzeme olarak en fazla kayın ağacı kullanılmıştır. Ahşap, kemik, boynuz kullanıldığında olmuştur. Bu yaylar birleşik türde çok parçalıdır. Yayların kirişleri genel olarak sinirden yapılmıştır. Oklar ve yaylar gorytus denen ve sol

⁷⁸ T. Tarhan , “ Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmer ve İskitler”,**Türkler IV** Ankara 2002 s.600

⁷⁹ T.T. Rice, **a.g.e.s.**76

⁸⁰ İ. Durmuş “Eski Türkler’de Askeri Kültür”, s.19

⁸¹ T.Tarhan, **a.g.m** ,s.600

tarafından bele asılan bir çantada taşınırdı. Hem İskitler hem de Pazırık'ta bulunan insanlar Parthialılar'ın yaptığı gibi oku sol taraflarından atarlardı.⁸²

İskitler için ok ve yay savaş araç gereçleri arasında olmazsa olmaz bir konuma sahipken Frigler askerlerinin ok ve yay kullandığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Kızılırmak bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Boğazköy'de kuzey yamaçta demir çağına ait metal ok uçları bulunmuştur.⁸³ Bu ok uçlarının Frigler'e ait olduğu düşünülürse ok atmak için yayda kullanmış olmaları gerekmektedir. Fakat onların İskitler kadar ok ve yay kullanmada usta olduğuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.

İskitler'in kullandıkları savaş araç gereçleri arasında kılıçlar önemli bir yer tutmaktaydı.⁸⁴ Kılıçlar ok ve yaylardan farklı olarak yakın dövüşler için tercih edilmiştir.⁸⁵ İskitler'in kullandıkları kılıçlara Grekler, Akinez adını vermişlerdir. 50 cm. uzunluğundaki bu kılıçlar İskitler'in milli silahlarıdır. Ayrıca bu kılıçlar savaş tanrısı Ares'i de temsil eden odunlardan yapılan kutsal alanın üstüne dikilmiştir.⁸⁶

Gordion'da bulunan ve M.Ö 7 y.y'a tarihlenen ve Frigli bir savaşçının betimlendiği levhadan anladığımız kadarı ile Frigler'de savaşlarda kılıç kullanmışlardır.⁸⁷ Savaşçının sağ elinde tuttuğu kılıç yaklaşık 40-50 cm uzunluğundadır.

Kılıçlarla birlikte ayrıca mızrak, cirit, baltla ve hançer kullanılan diğer savaş aletlerdir. Mızrak ve cirit aynı zamanda spor aleti olarakta

⁸² T.T.Rice, **a.g.e**, s.76

⁸³ G. Herman, "Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı", Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları** İstanbul 2007 s.134

⁸⁴ İ.Durmuş "Eski Türklerde Askeri Kültür", s.21

⁸⁵ T.Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler:Kimmer ve İskitler" s.601

⁸⁶ T.Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**,1969, s.153

⁸⁷ K. Devris "Phryg Krallığı Midas'ın Ülkesi", s. 48

kullanılmıştır. Mızrak uçları 10-15 cm boyunda olup genel olarak, demirden yapılmışlardır. Baltalar ise en eski savaş aletlerinden biridir. Küçük altın baltalar soyluluk, hanlık ve beylik sembolü olarak kullanılmıştır. Hançerlerin saplarının alt ve üst kısımları değişik şekillerde yapılmıştır. Sapları haç şeklinde olan hançerlerin üst kısımları giydirilmiş olan ile alt kısımları kelebek biçimli olup, üst kısımları halka şekilli, silindir ve hayvan şekilli olarak sınıflandırılmıştır.⁸⁸

Frigler'de İskitler gibi savaşlarda mızrak kullanmışlardır. Ele geçen levhalar üzerinde Frig savaşçıları genellikle mızrak kullanırken betimlenmiştir. Mızrak hem süvariler ve hemde piyadeler tarafından tercih edilmiştir.⁸⁹

İskitler genellikle at üzerinde savaştıkları ve savaş stratejileri hucüm üzerine kurdukları için kalkan pek revaçta kullanılan bir silah olmamıştır.⁹⁰ Farklı tipte boyutta oval ya da kenarları yuvarlatılmış dört köşe kalkanlar kullanılmıştır. Kalkanların yapımında çeşitli malzemeler kullanılmıştır. Bunlar arasında demirden yapılan kalkanlarda vardır. İçi ahşap dışı kaplama kalkanlar kullanılarak ağırlık azaltılmıştır.⁹¹ Kalkanların üzerine geyik ya da sığır derisi kaplanmıştır. Kostromskaya Monglaid'da demirden yapılmış kalkan bulunmuş bu kalkan üzerine "umbo" şeklinde geyik motifleri vardır. Geyik tıpkı kurt gibi bozkır mitolojisinde öncü hayvan olarak kullanılmıştır.⁹²

Yine ele geçen arkeolojik levhalardan anladığımız kadarı ile Frig askerleri genellikle kendilerini korumak için kalkan kullanmışlardır. Frig süvarileri ve piyadeleri kendilerini korumak için ellerinde küçük kalkan taşımaktaydılar.⁹³

⁸⁸ N. Bokovenko, "Tagar Kültürü," **Türkler I**, Ankara 2002, s.521

⁸⁹ H. Tahsin Uçankuş, **a.g.e** s.16

⁹⁰ T.Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmer ve İskitler", s.601

⁹¹ İ. Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s.22

⁹² T.Tarhan, **a.g.m**, s.601

⁹³ H.Tahsin Uçankuş, **a.g.e** s.16

Zırhlar ise İskitler arasında başlangıçta çok nadir olarak kullanılmıştır. Ukrayna'da yapılan arkeolojik kazılarda çok iyi korunmuş bir zırh bulunmuş ve M.Ö 5. yy'a tarihlenmiştir. Zırhın deri başlığı ve metal pulları vardır.⁹⁴

Frigler'in zırh giydiğine dair herhangi bir bilgi yoktur.

İskitler başlarını korumak için miğfer giymişlerdir. Miğferlerin farklı türde olanları vardır. Bunlar genellikle tunç ve demirden yapılmıştır.⁹⁵

Frig süvarileri ise; süvariler ucu öne doğru eğik, tipik Thrak serpuşlarına benzer başlıklar giymekteydiler, piyadelerde tüğlü deriden uç kesimi öne doğru eğik Thrak serpuşları, banzende sorguçlu Thark serpuşları takarlardı.⁹⁶

Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı üzere İskit ve Frig askeri kültüründe bazı noktalarda benzerlikler varken bazı noktalarda da derin uçurumlar bulunmaktadır. Bunun en önemli nedeni her iki toplumun farklı yaşayış tarzlarıdır. İskitler sürekli çevre diğer toplumlarla mücadele halinde olmaları nedeniyle savaşçı karakterleri ön plana çıkmıştır. Bunun sonucunda askeri kültürleri Frigler'e göre daha fazla gelişmiştir. Özellikle atın kendilerine sağladığı avantajı çok iyi değerlendirmişlerdir. Yaşadıkları bozkır coğrafyasının uçsuz bucaksız oluşu ve çevreyi çok bilmeleri nedeniyle bunun avantajlarından en iyi şekilde yararlanmışlar, düşmanlarını ile istedikleri şartta savaşmışlardır. Frigler ise Anadolu'ya Balkanlar'dan gelerek yerleşmişler burada bulunan yerli halka egemen olmuşlardır. Daha sonra Orta Anadolu'da siyasi bir güç haline gelmişlerdir. Siyasi bir güç haline gelmek için diğer toplumları egemenlikleri altına almak gerektiğinden onların güçlü bir askeri teşkilatlarının olması gerekmektedir. Ele geçen levhalardan anladığımız kadar ile Frigler'de piyade ve süvari sınıfında mensup askerler bulunmaktaydı. Süvarisi sınıfının olması nedeniyle onlarda

⁹⁴ Y. Demirağ, **Ön Asya Dünyasının'da İskit ve Kimmeler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003 s.56,

⁹⁵ İ. Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s.21

⁹⁶ H.T.Uçankuş **a.g.e.** s 16

İskitler gibi atı bir savaş aracı olarak kullanmışlardır. Ayrıca onlarda İskitler’de olduğu gibi mızrak, kılıç ve ok ve yay kullanmışlardır. Tüm bu noktalar benzerlik gösterken Frigler’in savaşlarda balta kullandığına dair herhangi bir mevcut değildir.

3.İSKİT VE FRİGLER’DE EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

A.Tarım

İskitler’in atlı-göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçen boyları içerisinde kısıtlı alanlarda da olsa tarım faaliyetleri ile uğraşmışlardır. Çünkü 35°-55° enlemler arasında kalan ve Kuzey Çin ile Güney Sibirya’dan başlayarak Orta Avrupa’ya kadar uzanan bu bölgede, geniş kapsamlı tarım yapmak neredeyse imkansızdır.⁹⁷ Toprakların büyük bölümü yılın sekiz ayı kar altındadır. Güneş bu coğrafyada ancak yazın tam anlamıyla kendini göstermektedir. Hayvanlarını beslemek için bile yeterli ot bulmayan ve bu nedenle zaman zaman otlak kavgası yapan İskitler tarım faaliyetlerine pek rağbet etmemişlerdir.⁹⁸ Zaten belirli bazı yerler dışında, sebze-meyve tarımı yapmak neredeyse imkansızdır.⁹⁹ Fakat yapılan arkeolojik buluntular sonucunda da MÖ VII-III. yüzyıllarda Fergana vadisinde, Sakalara akraba olan çiftçi ahalinin varlığını onaylanmaktadır.¹⁰⁰

Frigler ise Balkanlar üzerinden Anadolu’ya gelmişler ilk olarak Kızılırmak yayı içindeki Kapodakya bölgesine yerleşmişlerdir. Fakat bu bölgedeki Assur akınlarından rahatsız olarak biraz daha kuzeyde yer alan günümüzde Polatlı içinde yer alan Gordion’a yerleşerek burayı başkent seçmişlerdir.¹⁰¹ Diğer önemli Frig merkezleri ise; Ankyra(Ankara) ve Dorlaion(Eskişehir)’dur. Gordionun Frigler tarafında başkent seçilmesindeki

⁹⁷ A.Yılmaz, “İskit Sanatı”, **Türkler IV.** ,2002, s. 28.

⁹⁸ G. Ataç “İskitler’de Hekimlik” **Türk Tarihinin Anahatları Eserinin Müsveddeleri**, No:3 s.44

⁹⁹ A.Yılmaz, **a.g.m.**, s. 28

¹⁰⁰ P. Vasilyeviç, “Sakalar” **Türkler I**, Ankara 2002, s.616

¹⁰¹ G.Selçuk, **a.g.e.**, s.30

en önemli neden, ticaret yolları üzerinde olması ve Sakarya nehrinin kollarının tarım için su ve geniş alüvyon arazileri oluşturmasıdır.¹⁰² Bu durum kentleşme için önemli katkı sağlamış Frigler'in geniş tarım arazilerine sahip olmasına ve tarım için gerekli suyu temin etmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle Porsuk ve Sakarya nehirlerinin keşişme nokta arasında kalan başkent Gordion verimli tarım arazilerine sahiptir.¹⁰³

İskitler, Grekli kolonistlere yaptıkları ihracattan da anlaşılacağı üzere tahıl tarımı yapmışlardır. Bunun yanında Herodotos'un "İskit topraklarında kenevir yetişir, tıpkı keten gibidir, yalnız daha kalın ve daha büyüktür. Hem insan eliyle ekilir hem kendiliğinden yetişir." şeklinde verdiği bilgilere göre İskitler'in kenevir tarımı da yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Herodotos, çiftçi İskit kabilelerinin buğday, arpa, mısır gibi tahıl ürünleri yetiştirdiklerini belirtmekle birlikte bakla, soğan ve sarımsak yetiştirdiklerini de kaydetmektedir. İskitler muhtemelen ülkelerinin kuzey kesimlerinde çavdar da ekiyorlardı.¹⁰⁵

Frigler'in yaşam alanları ovalar ve yaylardır. Eskişehir, Ankara ve Sakarya ovaları, Sultan Dağları, Yazılıkaya, Cihanbeyli ve Haymana platosu bunlara örnek olarak verilebilir. Bu bölgelerde yaşayan halk tarım ile uğraşmakta yazın ise hayvanlarını alarak yaylara çıkmıştır. Bazı Frigler yaylalardan inmeyerek yörük hayatı yaşamıştır.¹⁰⁶ 1989 yılında Gordion'da yapılan kazılar sonucunda Erken Frig Tahrip tabakasına ait bir megaron odası kazılmıştır. Bu oda da ele geçen çömlekler içinde buğday, arpa, mercimek ve keten tohumları bulunmuştur.¹⁰⁷ M.Ö 8. yüzyıl başlarında yenilenen Gordion kalesinde ayrıca depo ve öğütme taşları bulunmuştur.¹⁰⁸

¹⁰² S. Kenneth, "Gordion ve Frigler", s.49-50

¹⁰³ C. Sevil "Ekonomi Metal Ticaret" **Arkeo Atlas**, S. 4, 2005 s.56

¹⁰⁴ İ.Durmuş, "İskitler'de Ölü Gömme Geleneği", **Millî Folklor**, Sayı: 61, (2004), s. 26

¹⁰⁵ B. Nikoleyevîç Grakoy, **İskitler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006. , s. 94.

¹⁰⁶ S.Conka, **Arkeo- Atlas** ,S. 4 , 2005s.57

¹⁰⁷ Voit M. Marry "Gordion Kazıları", Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s.72

¹⁰⁸ S. Conka, **a.g.m**, s.56

Bu bilgiler ışığında İskitler'in ve Frigler'in tarımla uğraştıklarını anlamaktayız. Fakat İskitler, Frigler'den farklı olarak tarımı hayatlarında ikinci plana atmışlardır. Çünkü onlar için hayvancılık birinci derecede önemli geçim kaynağıydı. Göçebe hayatın gerekliliği olarak bir yerde çok uzun süre kalmayan İskitler hayvanları için başka yere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda tarımla ancak küçük bir yerleşik İskit topluluğu uğraşmıştır. Frigler Anadolu'ya geldikten sonra kendilerine korunaklı ve su kenarına yakın yerleri şehir kurmak için aramışlar bunun sonucunda Gordion'u kendilerine başkent seçmişlerdir. Gordion şehri su kenarında ve geniş alüvyon arazilerine sahipti. Bu nedenle bu bölgede insanlar rahatça tarım yapmışlardır. Her iki toplumda yaşadıkları çevrenin ikliminin elverdiği ölçüde yaşamlarının devam ettirebilmek için gerekli tarım ürünlerini yetiştirmişlerdir.

B. Hayvan Besiciliği

Tarım faaliyetlerini sınırlı ölçüde yapabilen İskitler bunun yerine yaşam şartlarının gereği olarak hayvan beslemişlerdir. Sığır, koyun ve at besleyen İskitler'in ekonomisi hayvancılığa dayanmıştır. Bu durum, onların hayat tarzıyla yakından alakalıdır.¹⁰⁹ At, sığır ve koyun besleyen İskitler, yalnızca domuz beslemiyorlardı.¹¹⁰ Herodotos ve Hippokrat'ta verilen bilgilere göre hakkında belli bir fikir sahibi olduğumuz göçebe hayvancılık, genellikle bir otlaktan diğerine gidilerek yer değişime suretiyle yapılıyordu. Bir mera iyice kullanıldıktan sonra yeni bir meraya gidiliyordu. Bir yerde uzun süre kalınmıyordu. Strabon'a göre Azak civarında yaşayan İskitler, kış aylarında kuru ot bulmak için bozkırda uzun ve kuru ot tabakasının bulunduğu nehir ağızlarına gidiyorlardı.¹¹¹

Frigler ise İskitler'den farklı olarak tarım yapmışlar, bunun için Sakarya ve Porsuk nehirlerinin kesişme noktasına yerleşmişler ve buradaki ağaçları

¹⁰⁹ İ. Durmuş, "İskit Kültürü", **Türkler**, IV, Ankara, 2002, s. 21

¹¹⁰ Herodotos, **a.g.e.** IV s. 218

¹¹¹ B. Grakov, **a.g.e.**, s. 95

keserek geniş tarım arazileri meydana getirmişlerdir. Bununla birlikte tıpkı İskitler’de olduğu gibi Frigler’de at, koyun, sığır ve beslemişlerdir. Frigler yaz mevsimlerinde yaylara çıkarak hayvanları için taze ot temin etmişlerdir. Bazı Frigler yayla hayatına devam ederek yörük olarak yaşamaya devam etmiştir.¹¹² Fakat Frigler’den kalma Gordion şehrindeki kazılarda ele geçen boynuz dışından yapılmış kolyeden anlaşılabacağı üzere yaban domuzu avlamışlardır.¹¹³

1. At Besiciliği: Atlı göçbe bozkır hayatı yaşayan İskitler, yaşadıkları hayatlarının gereği olarak hayvan yetiştiriliciliğine önem vermişlerdir. İskit hayat tarzının temelini, at besiciliği oluşturmaktaydı.¹¹⁴ At yetiştirdiği bilinen ilk kavim Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan İskitler’dir.¹¹⁵ İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmekteydiler. Ancak hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir.¹¹⁶ Herodotos’tan öğrendiğimize göre en büyük İskit kolu olan Massagetler taptıkları tek tanrı olan güneşe at kurban etmekteydiler. Bunun amacı ise ölümsüzlerin en hızlı olanına fanilerin en hızlısını adamaktır.¹¹⁷ Yunan âlimlerinden Hippokrat’ta eserinde İskitler hakkında; kısırak sütü içerler, kısırak sütünden bir nevi peynir yaparlar şeklinde bilgi vermektedir.¹¹⁸

Frigler’in at besiciliği yaptığına dair bilgilere Pazarlı’da ele geçen levhalar üzerindeki Frig süvarisinden¹¹⁹ ve Gordion’da bulunan taraça binasında yer alan MegoranIII yapısının içinde yer olan odaların birinde fildişi at süsleri bulunmasından anlamaktayız.¹²⁰ Yine Frig mimari teokratları arasında yer alan cephe kaplamasında savaş arabası motifi vardır. Bu

¹¹² S.Conka. **a.g.m** 56,57

¹¹³ **T.C Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Müzesi Kataloğu**, s.48

¹¹⁴ E. Memiş, **İskitler’in Tarihi**, s. 41.

¹¹⁵ J.Deer, “İstep Kültürü”, çev. Şerif Baştav, **Ank. ÜD.T.C.F Dergisi**, Sayı 1-2, C XII,TTK Basımevi, Ankara, Mart-Haziran 1954, s. 162.

¹¹⁶ İ.Durmuş, “İskitler’in Kimliği”, **Türkler I.**,Ankara, 2002, s. 623

¹¹⁷ Herodotos, **a.g.e,I**, s.88

¹¹⁸ A.Galip,“İskitler’de Hekimlik” **Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin Müsevedeleri No:3** s.43,

¹¹⁹ Uçankuş, **a.g.e**,s 15

¹²⁰ J.Mellink-İ.Ögen, **Lydian Tresuare**, Turkey Ministry of Culture, İstanbul, 1996 s.9

buluntu sayesinde Frigler'in at ile birlikte savaşlarda araba kullandıklarını anlamaktayız.¹²¹ Ayrıca Ankara tümüslerinde Frigler'e ait antezit bloklar üzerine yapılmış at tasvirlerinin yer aldığı ortostotlar bulunmuştur.¹²²

İskitler hayatında at merkezde yer alırken Frigler'de bu durum bunun tam tersidir. İskitler tüm günlerini atın üzerinde geçirip onun sütünden peynir yapıp yemişler kımız yapıp içmişlerdir. Tanrıları için atı kurban ederken, öldüklerinde dahil atlarını yanlarından ayırmamışlar. İnanışlarına göre diğer dünyaya yaptıkları yolculukları için atlarını boğarak öldürüp mezarlarının yanına gömmüşlerdir. Fakat Frig hayatında bu durum bunun tam tersidir. Yapılış itibari ile tümülüsler ve kurganlar bir birine benzemektedir. Fakat şimdiye kadar hiç bir tümülüste at iskeletine rastlanmamıştır. Ayrıca sosyal hayatta atın Frigler için ne kadar öneme sahip olduğunun henüz bilmemekteyiz. Yalnızca savaşlarda atı kullandıklarını ele geçen arkeolojik buluntular sayesinde anlamaktayız.

2. Koyun ve Sığır Besiciliği: İskitler'in besledikleri hayvanlar arasında atlardan başka sığır ve koyun sürüleri de vardı. Bu konu hakkında Hippokrates Havalara, Sular ve Yerler adlı kitabında şu şekilde bilgiler vermektedir: *“İskitler başka bir yere giderken kadınlar ve çocuklar iki ya da üç çift öküzün çektiği arabalarda, erkekler ise at üstünde onların yanında gitmektedir. Onları ise koyun sürüleri, sığırlar ve atlar izlemektedir.”*¹²³

Frigler atın aksine koyun sığır besiciliğine daha fazla önem vermişlerdi. Boğa Frigler'de önemli bir yere sahipti. Özellikle metal kaplar üzerinde ve ortostotlarda boğa figürü kullanılmıştır.¹²⁴ Ayrıca Gordion'da yapılan kazılar sonucunda MegaronIII'de dokuma tezgahları ve kumaş

¹²¹“T.C kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Müzesi Kataloğu, s 40

¹²² M. Metin, “Ankara ve Frigler” Frigler'in Gizemli Uygarlığı, Yapı Kredi Sanat Yayınları, İstanbul 2007 s.95

¹²³ İ.Durmuş, “İskit Kültürü”, s.21

¹²⁴ S.Aydın “Ankara'daki Frigler”, Arkeo-Atlas S.5 2006 s.80

parçaları ele geçmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere koyun sosyal yaşamda önemli yere sahipti.¹²⁵

İskitler ve Frigler ekonomik hayatlarında koyun ve sığırı besin amaçlı olarak kullanmışlardır. Yalnız İskitler hiç bir şekilde domuz beslememiş ya da avlanamamıştır. Fakat Gordion'da ele geçen buluntular arasında domuz dışından yapılmış bir kolye vardır. Burdan da anlaşılacağı üzere Frigler domuzu avlamışlar ve süs eşyası yapımında onu dişlerini kullanmışlardır.

C. Ticaret:

İskitler, zenginliklerinin ve servetlerinin çoğunu ticaretten ve özellikle de Yunanistan ile yapılan ticaretten sağlayan, refah içinde yaşayan bir kavimdir. Grekler, İskitler'le ticaret yapmak için koloniler kurmuşlardır. Karadeniz'in kuzey sahilinde yer alan Grek kolonileri arasında en önemlileri; Bug nehrinin ağzındaki Olbia; Kırım'da şimdiki Sivastopol şehrinin yakınındaki Cherson; Kimmer Bosporus'undaki Panticapaeum¹²⁶dur. Bu şehirlerden, MÖ 645 yılında bir Grek ileri karakolu olarak kurulan Olbia'nın, İskit-Grek ticaretinde önemli bir merkez haline gelmiştir.¹²⁷ İskitler, MÖ 2. yüzyılla birlikte Ege dünyası ile ticaret yapamaz hâle gelmiştir. Çünkü Persler, bu ticari akışa büyük bir darbe vurmuştur. Dolayısıyla İskitler'in bölgeyi denetleyici tutumlarının bir önemi kalmamıştır. İonlu tüccarlar da başlarındaki Persli idareciler yüzünden istedikleri gibi hareket edememişlerdir.¹²⁸

Frigler ise Troya VIIa tabakasının yok edilmesinden sonra Anadolu'ya gelen Balkan kökenli bir kavimdir. Siyasi bir topluluk olarak M.Ö 750'den sonra ortaya çıkmışlar ve Kral Midas döneminde bütün Orta ve Güney

¹²⁵V. Mary “Yassıhöyük: Başkent Gordion”, *Arkeo-Atlas*, S. 5 , 2006 s.32

¹²⁶ Modern Kerch

¹²⁷ E.Memiş, *a.g.e.*, s. 59.

¹²⁸ A.Yılmaz, “İskit Sanatı”, s. 31.

Anadolu'ya egemen bir güç haline gelmiştir.¹²⁹ Frigler'in kendilerine başkent olarak seçtikleri Gordion aynı zamanda önemli bir ticaret noktası idi. Bu bölge daha sonraları Pers Kraliyet Yolu ağına dahil olan Anadolu'daki önemli bir yol üzerindeydi. Gordion açıkça Bronz Çağın ilk zamanlarından beri stratejik bir yer olarak düşünülmüş ve ayrıca 2. binyılında Hitit yerleşimi olarak kullanılmıştır.¹³⁰ Frig toplumsal sınıfları hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen tüccar ve esnaf sınıfın olduğunu bilmekteyiz.¹³¹

İskitler'in önemli ticaret merkezlerinin olması Frigler'in ise kral yolu üzerinde yer alan başkent Gordion'da tüccar sınıfına sahip olması nedeniyle her iki topluluğunda ticaretle uğraştıklarını anlamaktayız.

1. İhracat: İskitler'in en önemli gelir kaynağı Karadeniz'in kuzeyindeki Yunan kolonilerinin ihtiyacını karşılayan tahıl ticareti idi.¹³² İskitler'in egemenliği altındaki Güney Rusya topraklarında yetiştirilen buğday, İskitler tarafından Pontuslu Yunan kolonistlere satılmıştır.¹³³ Ayrıca İskitler, Pontus Greklerine tuz ve uskumru balığı bal, balmumu, et ve süt, deriler ve kürk ihracatıda yapmışlardır. İskitler kereste ihracatı da yaptıkları bilinmektedir. Tarihçilerin naklettiklerinden anlaşıldığı kadarıyla İskitya'dan sevk edilen gemi yapımına elverişli kereste Olbia ve Bospor üzerinden ihraç ediliyordu. Yazılı kaynaklar bu tür kerestenin Kolkhida'dan geldiğini belirtmektedir.¹³⁴

İlk demir çağında önemi kaybeden kara deniz ticaret yolları Erken Frig dönemi ile birlikte tekrar önem kazanmıştır. Gordion ana yolların kesiştiği bir bölgede yer alması nedeniyle ticaret açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu dönemde kıta Yunanistan'da, Lindos, Samos ve Khois adaları

¹²⁹ E. Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul, 2007 s.191

¹³⁰ J. Mellink-İ.Ögen **Lydin treasure**, s.15

¹³¹ V.Sevin, **a.g.e**, Frigler, s.256

¹³² SOYSAL, A. Gün, **Erken İç Asya Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2000 s151., s.

¹³³ E. Memiş , **age.**, s. 59-60

¹³⁴ B. Nikolayevič Grakov, **a.g.e** s. 107-109

ile Anadolu'da Efes, Bayraklı, Lidya ve Urartu yerleşim yerlerinde Frigler'e ait maden buluntularına rastlanmıştır.¹³⁵

2. İthalat: İskitler, Grekler'den dokuma ürünleri, şarap, zeytinyağı ve muhtelif sanat ve lüksle ilgili şeyler satın alıyorlardı.¹³⁶ Bu sanat ve lüks ürünlerinin başında İskit ileri gelenlerinin beğenileri doğrultusunda şekillendirilmiş altın geliyordu. Zengin İskitler'in altına olan ilgilerini antik yazarlardan ve arkeolojik buluntulardan anlamaktayız.¹³⁷ Çok eskiden beri Yunanlılar'dan ithal edilen kap kacaklar arasında şarap içmek için kupa ve kaseleri de önemli yer tutmaktadır. Kolonizasyon devrinde ise bu kapların yanı sıra, deniz yoluyla şarap ithalinde kullanılan büyük amforalara rastlanmaktadır. Bu tür amforalarla İskitya'ya zeytinyağı götürülürdü. İthal edilen malların türünde pek bir değişiklik olmamıştır.¹³⁸

Orta ve Güney Anadolu'ya hakim olan Frigler doğu ve batı kültürü arasında kavşak noktada yer alan Gordion şehri merkezli yaşıyorlardı.¹³⁹ Aynı zamanda kral yolu üzerinde yer alan Gordion şehine dış dünyadan ithal mallarda gelmekteydi. M.Ö 800'lerde şehre zarar veren yangından sonra yapılan kazılarla ortaya çıkarılan sarayda çok miktarda çanak çömlek ve demir eşyalar bulunmuştur. Bu kap kacak ve metal buluntular Suriye ve Filistin bölgesinden ithal edilmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca Erken Frig döneminde bölgede bulunan ormanlar hızlı bir şekilde yok edilmiş bu durum bölgedeki avcılığında olumsuz etkilemiştir. Frig ölü gömme geleneğinde yer alan tümüslerin yapımında büyük kerestelere ihtiyaç vardı. Bu nedenle bu keresteler uzak mesafelerden getirilmiştir. Şimsir kütükler Karadeniz bölgesinden, sedir kütükler ise Afyon bölgesinden ithal edilmiştir. Bu bilgilerden gelişmiş bir ulaşım ağı olduğunu anlamaktayız.¹⁴¹

¹³⁵ S. Conka, "Ekonomi Metal Ticaret", s.57

¹³⁶ E. Memiş, **a.g.e.**, s. 59-60.

¹³⁷ A. Yılmaz, **a.g.m.**, s. 27.

¹³⁸ B. Nikolayevič Grakov, **a.g.e.**, s. 105

¹³⁹ J. Mellink-İ. Ögen, **a.g.e.**, 15

¹⁴⁰ K. Sams "Gordion Kazıları" s.74

¹⁴¹ C. Sevil, "Ekonomi Metal Ticaret", s.57

İskit ve Frigler dış dünyadan kendi ülkelerinde olmayan ürünleri ithal etmişler. İskitler daha çok ticaret yollarının kontrolü ellerinde tutarak bu bölge üzerinde geçen mallardan vergi almışlardır. Frigler ise kral yolu üzerinde yer alan başketleri sayesinde kısa zamanda ticaretten büyük kar etmişler ve dış dünyadan kendilerinde olmayan ürünleri ithal ederek uzmanlaştıkları maden işlemeciliğinin ürünü olan malları ihraç etmişlerdir. Frigler kereste ihtal ederken, İskitler kereste ihraç etmişlerdir. İskitler büyük anfora ve şarap kaplarını ithal ederken Frigler çanak çömlek ürünlerini ihraç etmişlerdir. Bu nedenle her iki toplumda ithal ve ihraç ürünleri farklılık göstermektedir.

Ç.Sosyal Hayat:

İskitler'in sosyal hayatını yaşadıkları bölgenin coğrafyası belirlemiştir, uçsuz bucaksız bozkırlarda atlı-göçebe olarak yaşayan İskitler hayvancılıkla uğraşmışlar ve hayatlarını hayvanlarına yeni otlarlar bulmak için sürekli hareket halinde geçirmişlerdir. Bozkır coğrafyasının iklimi gereği insanlar sürekli doğa ve diğer kabilelerle hayat mücadelesi halinde olmuşlardır. Hayatları hayvanlarına otlak bulmak için bir obadan diğer obaya göç ederek geçmiştir.¹⁴²

İsimlerini Homeros'un destanlarından öğrendiğimiz Mygdon, Askanios, Otteus gibi liderlerin önderliğinde yaşayan Frigler'in ilk dönemleri hala karanlıktır. Başlangıçta aşiret reisleri önderliğinde yaşayan Frigler M.Ö 11.yüzyıldan sonra Gordion'a yerleştikleri tahmin edilmektedir. Frigler başlangıçta basit bir köy düzeninde yerleşik hayata geçerek tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır.¹⁴³

¹⁴² A.Soyal Gün. a.g.e, s.147-148-149

¹⁴³ T. Sivas Tüfekçi, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.9-10

Yaşam şartları gereği İskitler arasında hayvancılık önemli bir konumda idi. Hayatlarının temelini at oluşturmakta idi.¹⁴⁴ Bilinen at yetiştiren ilk kavim Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskitlerdir.¹⁴⁵ İskitler atları hayatlarının her alanında kullanmışlardır. Atlar onlar için vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir. Savaşta, göçte ve öldüklerinde atlarını yanlarından ayırmamışlardır.¹⁴⁶

Frigler'in hayatlarında ise tarım büyük önem taşımaktaydı. Öyleki Frig devleti Liydalılar tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra bile Frigli çiftçiler Lidya egemenliği altında yaşamaya devam etmişler ve tarımsal faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁴⁷ Boğazköy'de yapılan kazılar sonucunda M.Ö 8 y.y'a tarihlenmiş sabanlar ve oraklar bulunmuştur.¹⁴⁸ Pazarlı'da ele geçen levhalardan ve Gordion'da bulunan friz levhadan¹⁴⁹ anlaşıldığı üzere Frigler atı sosyal ve askeri hayatlarında kullandıklarını anlaşılmaktadır. Pazarlı'da ele geçen levhada Frig süvarisi betimlenirken, Gordion'daki Friz levhası üzerinde atlı araba ile savaş sahnesi betimlenmiştir.

Sürekli hareket halinde olmaları nedeniyle İskitler en küçüğü 4 tekerlik olan öküzlerin çektiği büyük arabalarda yaşamışlardır. Bazen arabalardaki tekerlek sayısı altıya çıkmakta, bazı arabalar tek odalı bazıları 3 odalı idi. Üzerleri keçe ve deri ile kaplı olan bu arabalar soğuk ve yağmuru geçirmezdi. Bu arabalar bazen 2 çift bazen 3 çift çekerdi. Öküzlerin boynuzu soğuk nedeni ile çıkmazdı. Kadınlar ve çocuklar arabaların içinde otururlar, erkekler at ile yanlarında gelirlerdi.¹⁵⁰ İskitler arasında bu arabalar kutsal sayılmıştır. Pazırık kurganlarında çıkan araba buluntuları bunu açıkça göstermektedir.¹⁵¹ Bu arabalar tıpkı at gibi İskitler'in hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur.

¹⁴⁴ E. Memiş **a.g.e.**, s. 41

¹⁴⁵ J. Deer, **a.g.m.**, s :62

¹⁴⁶ T. Tarhan., "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler:Kimmer ve İskitler", s.597

¹⁴⁷ Drew-Bear Thomas, "Yeni Frigçe Yazıtlar", , Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat** Yayınları, İstanbul 2007 s.161

¹⁴⁸ Genz Herman, "Kızılırmak Bölgesin'de Demir Çağı" s.136

¹⁴⁹ H.T.Uçankuş ,**a.g.e.**, s.16

¹⁵⁰ G. Ataç, **a.g.m.**, s.43

¹⁵¹ T.,Tarhan, **a.g.m.**, s.599

Yerleşik hayatta yaşayan Frigler megaron adı verilen iki ya da üç odalı binalarda yaşamaktaydı. Boğazköy’de bulunan megaronların bir ön holleri ve geride dikdörtgen planlı odaları vardır. Bu yapıların arkada duvarları dik bir yamaca yaslanmıştı. Gordion’daki megaronlar ise sığ çukurlar üzerine çakıltaşı ve temel molozlar üzerine inşa edilmiştir. İçinde ocak bulunurdu.¹⁵²

İskitler’de sosyal yaşamlarının ayrılmaz diğer bir parçasıda çadırlardır. Bir yerden başka bir yere göç eden İskitler, konaklayacakları yere geldikleri zaman çadırları kullanmışlardır. Yine bu çadırlar atlar ve arabalar gibi kutsal sayılmış saygı görmüştür. Ölülerini gömmek için yaptıkları kurganlar aslında bir çadır modelidir.¹⁵³

Frig sosyal hayatında çadırın var olduğunu henüz bilinmemektedir. Yalnız hayvanları ile birlikte yazın yaylaya çıkan bazı Frigler’in yörük olarak yaşadıkları bilinmektedir. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadar ile belki onlarda sosyal yaşamlarında çadır kullanmışlardır.¹⁵⁴ İskitler ölülerini gömdükleri kurganları çadıra benzetirken, Frigler ölülerini gömdükleri kaya mezarlarını yaşadıkları evler olan megaron planlı yapmışlardır.¹⁵⁵

İskitler’de temel besin maddeleri bugün hala Kafkaslar’da ve Moğolistan’da popüler olan ve kısrak sütünün mayalanmış bir biçimi olan kırmızı, birçok çeşit peynir ve bazen soğan, sarımsak ve fasulye gibi sebzelerdir. Bu yiyecekleri ton ve mersin balığı, her türlü av eti, at, kuzu ve keçi eti ile tamamlamışlardır. Eti genelde yahni olarak büyük bir kazanda pişirirlerdi ve bazen de taşınabilecek hale getirirlerdi.¹⁵⁶

Frigler’de tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Ele geçen arkeolojik buluntular arasında çok sayıda öğütme taşı, depo alanları tezgah ağırlıklar ve

¹⁵² V. Sevin, **a.g.e**, Frigler, s.262

¹⁵³ İ.Durmuş-Abdülhaluk Çay, “İskitler”, **Türkler I**, Ankara 2002, s. 585

¹⁵⁴ S. Conka, **a.g.m** 57

¹⁵⁵ T. Sivas. Tüfekçi, “Frigya’da Frig yerleşmeleri ve Kaya Anıtı Araştırmaları”, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007, s. 87

¹⁵⁶ T.T. Rice, **a.g.e**, s.63,

yün eğirme gereçleri bulunmuştur. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla besin ihtiyaçlarında buğday önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁵⁷Yine Boğazköy kazılarında elde edilen buluntular arasında çok sayıda koyun ve keçi kemikleri bulunmuştur. Ayrıca avlanan hayvanlar arasında domuz ve geyik kemikleri dikkati çekmektedir. Boğazköy'le birlikte Kuşaklı'nın Demirçağı tabakalarında besin olarak kullanılmayan sadece bira yapımında kullanılan bitkiler bulunmuştur.¹⁵⁸ Ayrıca başkent Gordion'daki yangın sonrasına tarihlenen iki Frig tümülüsünde bulunan kaplar içinde baharatlı pişmiş et, mercimek ile bira, şarap ve baldan oluşan bir içki bulunmuştur.¹⁵⁹

İskitler kıyafetlerini farklı süslerle süslemeye düşküncüydü. Öyle zarif ve ince aplike işliyorlardı ki ustalıkla yapılmış nakışlara taş çıkartıyordu. Kendileri için genelde kürk ve deri kullanarak muhteşem kıyafetler yapıyorlardı. Aslında, derileri ve ciltleri uzaklardan fark edilebiliyordu. Pazırık'ta bulunan deri en üst kaliteydi ve kalın, ağır deriden günümüzde bulunan ürünler gibi iyi ve esnek ürünlere kadar çeşitleri bulunuyordu. Burada, çoğu sağlam birçok elbise toprak altından çıkarılmıştır. Bu kıyafetlerin arasında ölümlerin diğer tarafa götürdükleri varsayılan pantolonlar bulunmamış ancak iyi korunmuş iki tane dikilmiş yün tunik bulunmuştur. İkisinin de bel bölgesi ustalıkla şekillendirilmişti ve üçgen parçalarla kalça bölgesinde açılıyordu. Bu tunikler ceketlerin ya da yeleklerin altına gömlek gibi giyiliyordu. Hepsinin de deseni aynıydı ve gömlekten daha düze ve uzundu ancak en az onlar kadar iyi dikilmiş ve ardından süslerle ve aplike tasarımlarla süslenmişti.¹⁶⁰Giydikleri bu kıyafetler sayesinde İskitler en vahşi atın üzerinde dörtnala giderken bile kıyafetleri onları kısıtlamayacak hale gelmiştir. Dar, kemerli tunik ve sıkıca bağlanmış başlık aynı zamanda tüm hava koşullarında koruma sağlar. Bu kostümün bir çeşidi Avrasya ovasındaki tüm at binicileri tarafından giyiliyordu.¹⁶¹

¹⁵⁷ S. Conka, **a.g.m**, s.57

¹⁵⁸ G.Herman, "Kızılırmak Bölgesinde Demir Çağı", s.135,136

¹⁵⁹ G. Kenneth Sams, "Gordion ve Frigler s.55

¹⁶⁰ T.T.Rice, **a.g.e** s.64

¹⁶¹ T.T.Rice, **a.g.e**, s.65

Frigler'de tıpkı İskitler gibi kıyafetlerine önem vermişlerdir. Til-Barsip freskleri üzerindeki Frig kadınları yatay bantlarla süslü uzun giysiler ve çan biçimli püskülleri olan, kısa tunikler giyerlerdi. Frig kadınlarını Kimmer yıkımından sonra tekrar kurulan Gordion'daki duvar resimlerinde yeniden görmekteyiz. Daha çok Yunan kültürü etkisin altında kalınarak yapılmış bu resimlerde Frig kadınlarının başları örtüktür, kahverengi saçları bukleler yaparak alınları üzerine düşer. Boyunlarında gerdanlık, bileklerinde bilezik ve kulaklarında da süslü küpler vardır. Kadınlar kıyafetlerini tutturmak için çok süslü çengelli iğne(fibula) kullanmışlardır.¹⁶² Frigli erkek kıyafetleri ise Gordion ve Pazarlı'da ele geçen levhalar üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır. Bu resimler üzerinde yer alan askerler Frigler'e ait olduğu bilinen öne doğru eğik keçeden yapılmış serpuş takarlar. Elllerinde uzun mızrak tutarlardı. Frig piyadeleri dizlerine kadar çıkan kısa çorap, uçları işlemeli kısa etek, bunun altına ise dize kadar inen dar pantolon giyerlerdi.¹⁶³

İskit ve Frig sosyal hayatı bir birinden farklılık göstermektedir. Bunun en büyük nedeni İskitler atlı göçebe hayatı yaşarken Frigler yerleşik köy ve şehir hayatı yaşamalarıdır. İskit sosyal hayatında at merkezde yer alırken Frigler'de at sosyal ve askeri hayatta kullanılmış fakat İskitler kadar rağbet görmemiştir. İskitler bir yerde durdukları zaman atlarından ve arabalarından inerek çadır kurmuşlar, çadırlarını kutsal saymışlar ve kurgan yapımında çadırı esas almışlardır. Frigler ise iki ya da üç odalı megaronlarda yaşamışlardır. Bu megoranlar aynı zamanda dinsel ve siyasal yapı olarak kullanılmışlardır. Her iki toplumda da erkeler ve kadınlar giyimlerine ve süslerine büyük önem vermişlerdir. Tüm bu bilgilerden anladığımız kadar ile her iki toplumun sosyal hayatında bazı benzer noktalar olmakla birlikte büyük farklarda vardır.

¹⁶² H.Uçankuş, **a.g.e.**, s.16

¹⁶³ V. Sevin, **a.g.e.** ,Frigler, s.256

4. İSKİT VE FRİGLER'DE DİNİ HAYAT

Bütün göçebe ve dağlı kavimlerde olduğu gibi İskitler'de ruha inanış düşüncesine sahiptiler. Yaşadıkları çevre ile sürekli bir mücadele halinde olan İskitler zaman zaman bir takım garip doğa olayları ile karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu olayları ruhlara bağlamışlardır.¹⁶⁴ İskitler ruhları kendilerine yardım eden iyi ruhlar ve yardım etmeyen kötü ruhlar olarak ikiye ayırmışlardır. İskitler Grekler ile kültürel etkileşime girmeden önce dinlerinde şamanizme ait izler vardır.¹⁶⁵ Şamanlar ulu kişilerdir. Hem ruhlar aleminden hemde gaipen haber vermekteydiler. Ayrıca hekimlikte yapmak idiler.¹⁶⁶ İskitler'de ruhlar alemi dışında birde tanrılar alemi vardır. İskitler'de ruhlar aleminin şekillenmesinde Greklerin büyük katkısı olmuştur. İskit-Grek kültürel etkileşimi İskitler'in Karadeniz'in kuzeyine yerleşmeleri sonucunda başlamıştır. İskit tanrılar alemi ile ilgili bilgilere yalnızca Herodotos sayesinde bilmekteyiz. Bu nedenle bu bilgiler yalnızca Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskitler için geçerlidir.¹⁶⁷

Güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya gelen Frigler gelirken beraberlerinde kendi inanışlarını da getirmişler, aynı zamanda Anadolu'da yaşayan insanların dini inanışlarını da kabul etmişlerdir.¹⁶⁸ Bu nedenle Frig dini ilkel Anadolulu ve Hind-Avrupalı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Frigler tarafından Anadolu'da benimsenmiş en eski kült uygulaması birçok kavim tarafından farklı isimlerle anılan Kybele'dir. M.Ö 6 binden beri Anadolu'da kabul gören Kybele'nin Frigler tarafında da kabul görmesi onların Anadolulaştığına dair en güzel örnektir.¹⁶⁹ Kybele kültürünün Anadolu'daki tapınma yeri olan Ballıhisar'da inanışa göre

¹⁶⁴ T. Tarhan, "İskitler'in Dini İnanış ve Adetleri" s.147

¹⁶⁵ İ. Durmuş "İskit kültürü" s.16

¹⁶⁶ T. Tarhan, "Ön Asya Dünyası'nda İlk Türkler: Kimmer ve İskitler" s. 598

¹⁶⁷ İ. Durmuş **İskitler**, s. 100

¹⁶⁸ L. Roller, "Frig Dini ve Kült Uygulamaları", Frigler'in Gizemli Uygarlığı, Yapı Kredi Sanat Yayınları, İstanbul 2007 s 141

¹⁶⁹ H.T.Uçankuş, **a.g.e**, s.30-31

Tanrıça sevgilisi Attis'in erkekliğini koparmıştı. Bu nedenle şehrin yönetimini Attis adı verilen iki rahip üstlemişti. Bu iki rahibin erkeklerini tanrıçaya adanmış olmaları gerekmekteydi. Bu rahiplerle birlikte Gallos adı verilen alçak rütbeli rahiplerde vardı. Frig krallığının sonunda da bu dini merkez önemini korumaya devam etmiştir.¹⁷⁰

A. Tanrılar Alemi

Herodotos'un verdiği bilgilere göre İskit tanrılar alemi şunlardır:

Tabiti(hestia): Ocak tanrıçası. İskitçe'de tabiti tap 'bulmak, hizmet etmek' iti/idi büyük ulu anlamına gelmektedir.¹⁷¹ Tabiti'ye Grekler ocak tanrıçası Hestia demektedirler. Kutsal ateş çadırda yandığı için Grekler İskitler ile ilgili böyle bir benzetme yapmış olabilirler. Çünkü Tabiti aynı zamanda çadırın koruyucu tanrıçası idi.¹⁷²

İskitler'in Karadeniz'in kuzeyine gelmesinden çok önce burada bulunan halklar tarafından tapınım gören bu tanrıça, İskitler tarafında da benimsenmiştir. Bronz çağında Urallar ve Dinyeper nehirleri arasında ele geçen küçük figürler ile Elam, Babil ve Mısır'da çok sonralar ele geçen figürler arasında büyük benzerlikler vardır. Kırım'da bulunan "Büyük Tanrıça" heykeli M.Ö.IX y.y'a tarihlenmektedir. Kolları arasında çocuk taşıyan ayakta tasvir edilmiştir. Fakat bu tanrıça İskitler arasında hiçbir zaman ana erkilliği tasvir etmediği gibi bereket tanrıçası olarak da bu tarihte kabul görmüyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere İskitler bu bölgeye geldikten sonra bu tanrıça ile tanışıp onu kabul etmişlerdir.¹⁷³ Ele geçen arkeolojik buluntulardan Tabiti İskitler'in siyasi koruyucusu olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö IV ve III'dan kalma eserler üzerinde krallar

¹⁷⁰ V. Sevin **a.g.e**, Frigler, s.256

¹⁷¹ M. Z. Zekiye'v" **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Selenge Yayınları, çev: Ahsen Btur, İstanbul 2006 s.181-182

¹⁷² T.Tarhan , "İskitler'in Dini İnanış ve Adetleri", s.149

¹⁷³ T.Tarhan, **a.g.m**, s.150

güçlerinin sembolü olan ryton ve asayı Tabiti'nin elinden alırken tasvir edilmiştir. Buradan da İskit kralları güçlerini Tabiti'nden alıp halklarını yönettiklerini anlıyoruz.¹⁷⁴ Aynı zamanda İskitler ocak tanrıçasına kurban kesmek ve şarap dökmek şeklinde hediyeler sunuyorlardı.¹⁷⁵

Papaïos=Zeus: En üst tanrıdır. Tanrıların ve insanların kralı babasıdır. İskitçe papios 'baba' demektir.¹⁷⁶ Aynı zamanda bulut, yağmur, gökgürültüsü ile yıldırımın yaratıcısıdır.¹⁷⁷

Apaia=Hera: Göğün tanrıçası olarak ay, yıldız, fırtına ve sise hükmedebilmekteydi. Evliliğin ve evlilikte kadın haklarının savunucusudur. Aynı zamanda baş tanrı Zeus'un eşidir. İskitler'de de Papaïos'un eşidir.

Oitasyros=Apollon: Işık, kötülükleri yok eden, halkı koruyan kehanet tanrısıdır. Tanrılar panteonunda Artemis'in erkek kardeşidir. Oitasyros'un Gongos yani güneş olduğu kabul edilmektedir.¹⁷⁸

Artimpassa=Aphrodite: Kadının güzelliğin, aşk ve sevginin tanrıçasıdır. Aynı zamanda ilkbahar ve çiçeklerin deniz köpüklerinin ve dalgaların tanrıçasıdır. İskitler'de ay tanrıçası olarak saygı görmüştür.¹⁷⁹

Thamimasades veya Thagomasades=Posedion: Deniz ve su tanrısıdır. Posedion İskitler'de süvarilerin tanrıçasıdır. Bazı tarihçiler Posedion'u kanatlı at figürü ile ilişkilendirmişlerdir¹⁸⁰. Atın ve biniciliğin koruyucusu olarak Krali İskitler tarafından kabul görmüştür.¹⁸¹

¹⁷⁴T. Tarhan **a.g.m.**, s. 151

¹⁷⁵ Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önce Türklerin Atalarına Affedilen Kùltürler", **Türkler I**, Ankara 2002 s.496

¹⁷⁶ M. Z. Zekiye" **a.g.e** s.181

¹⁷⁷ Tarhan **a.g.m.**, 152

¹⁷⁸ İ.Durmuş "İskit Kùltürü" s.18

¹⁷⁹ T. Tarhan **a.g.m.** s.152

¹⁸⁰ Mirfatih Z. Zekiye" **a.g.e** s.181

¹⁸¹ T. Tarhan **a.g.m.** s.151

Ares(Yerli bir İsmi yok): Savaş tanrısıdır. Fakat İskitler ikinci derece bir tanrı olarak Ares'e önem vermişlerdir¹⁸². Bunu Ares dışında diğer tanrılar için tapınak yapmadıklarından anlamaktayız.¹⁸³ Ares İskitler arasında "Kılıç fetişi veya Akinakez" olarak saygı görmekte idi. İskitler arasında yaygın olarak kullanılmakta olan bu kılıç 50-60 cm. boyundaydı.¹⁸⁴ Herodotos'un verdiği bilgilere bakacak olursak; her bölgede Ares adına büyük tapınaklar yapılmaktaydı. Tapınaklar etraftan getirilen çalıların üst üste yığılması ile meydana getirilmekteydi. Her yıl bozulan yerler yeni çalılar getirilerek onarılmaktaydı. Dikdörtgen şeklindeki bu yapıya yandan çıkılmakta ve üstünde Ares'i simgeleyen bir kılıç bulunmaktaydı.¹⁸⁵

Ares'e yapılan bu ibadet şekli diğer kùltlerden ayrı gibi gözükmemektedir. Sunu tepeler üzerine yapılmış kılıçlara saygı göstermek köken olarak Trak kùltürüne benzemektedir. Zaten Batı İskitler'i Traklar ile askeri ve kùltürel etkileşim içine girdiği bilinmektedir. Fakat Ares'e yapılan bu ibadet şeklinin doğu İskitler arasında nasıl yapıldığı bilinmemektedir.¹⁸⁶ Tanrılar panteonundan anlaşıldığı üzere İskitler tek tanrılı değillerdi. İskitler'in çok tanrılığı Grek kùltürü ile etkisini sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu etkinin doğuda bulunan İskitler'e ulaşım ulaşmadığı tam olarak bilinmemektedir. Elimizde bu konu ile ilgili tek kaynak Herodotos'un verdiği bilgilerdir. Ayrıca en büyük İskit topluluğu olan Massagetler'in tek tanrı inancına sahip olduğu bilinmektedir.¹⁸⁷ Herodotos'un verdiği bilgire bakacak olursak Massagetler için: *Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler; ölümlülerin en hızlısı, tanrılarının en hızlısına adanmıştır.*¹⁸⁸ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Massagetler arasında tek tanrı inancı hakimdir.

¹⁸² A. Ayda "İskitler ve Etrüskler Arasındaki Benzerlikler", s.291

¹⁸³ Herodotos, **a.g.e.** IV. s. 217

¹⁸⁴ T. Tarhan **a.g.m.** s.152

¹⁸⁵ Herodotos **a.g.e.** IV 217

¹⁸⁶ T.Tarhan , **a.g.m.** 153

¹⁸⁷ İ. Durmuş, **İskitler**, s.111

¹⁸⁸ Herodotos, **a.g.e I** ,s. 88

Frig tanrıları ise;

Kybele: Frigler'in baş tanrısı ana tanrıça ya da doğa tanrıçasıydı. Bu tanrıçaya genellikle Kybele denilmesine rağmen Frigler ona "Matar" yani anne demişlerdir.¹⁸⁹ Frigler Kybele'yi her zaman ayakta, ileriye doğru bakan olgun bir kadın şeklinde tasvir etmişlerdir. Uzun bir elbise ve süslü bir başlık giyer, başlığın arkasından arkaya doğru bir duvak inmektedir. Elinde tanrısallığın işareti olarak bir dizi nesne tutmaktadır. Bunlar içki kabı ya da kasesi, yırtıcı kuş veya nar olması muhtemel olan objelerden meydana gelirdi. Frig anıt ve kabartmalarında sık sık Kybele figürüne yer verilmiştir.¹⁹⁰ İlk zamanlar Frigler, uçsuz bucaksız doğanın tamamıyla Kybele'nin bir parçası olduğunu düşünmüşlerdir. Daha sonra tanrıça mimari bir yapıya dönüştürülerek kayaların içinde yaşadığına inanılmıştır. Bu nedenle Frigler tanrıça Kybele için büyük kaya anıtları yapmışlardır.¹⁹¹

Frigler, tanrının kışın uyuduğuna ve yazın uyandığına inanarak, kışın ninniler ve yazın onu uyandırmak için şarkılar söylemişlerdir. Buradan anlaşılacağı üzere, geleceğini toprağa bağlayan Frigli çiftçi halk, tabiatın canlandığı, tohumun topraktan baş verdiği ilkbaharı coşkulu törenlerle karşılamakta; bereketli geçen hasat mevsiminin sonunda ise düzenlediği törenlerde Kybele'ye şükranlarını sunmaktaydı. Doğanın bereketi ve bolluğu için altarlara önünde tanrıçaya yapılan dualar, sunulan adaklar, kesilen kurbanlar bu törenlerin en önemli bölümü olmalıydı. Bazı altarlarda saptanan sembolik ekmek sunuları ile tanrıçaya derin şükranlarını sunarlardı.¹⁹²

¹⁸⁹ G. Kemet Sams "Gordion ve Frigler" s.7

¹⁹⁰ L. Roller "Frig Dini ve Kült Uygulamaları", s. 142

¹⁹¹ T. Sivas Tüfekçi, "Frigler ve Frig Uygarlığı" s.12-13

¹⁹² T. Sivas Tüfekçi, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, S 3 (2002) 343

Manes: Frigler arasında ilk başta Sabazios ile sonraları Men olarak adlandırılan, ay tanrısı Manes'tir. Frig külâhı ile sürekli sakalsız ve çoğu kez uzun saçları omuzlarına kadar düşen genç bir adam olarak betimlenmiştir.¹⁹³

“Baba”: Antik Yunanlı yazarların belirttiğine göre Frigler baba adını verdikleri bir tanrıya tapmaktaydılar. Baba adını verdikleri bu tanrı büyük bir olasılıkla Kybelenin eşi olmalıydı. Frigler tanrılar için kutsal alanlar ve yönleri doğuya bakan merdivenler yapmışlardır. Bu kutsal alanlar büyük olasılıkla tanrıça ve onun eşi için yapılmıştır. Frigler tanrılar için kutsal alanları yalnız şehirlerinin içine değil şehirlerinden uzak alanlarda yapmışlardır. Böylece tanrılarını şehirlerinden uzak alanlara taşımışlardır.¹⁹⁴

Her iki toplumun tanrılar panteonuna bakıldığında; İskit tanrıları M.Ö. V y.y'da Greklerin etkisi ile belirli normlar kazanmış ve Grek tanrılar panteonundaki mitolojik şahsiyetler ve tanrılar alemine dahil edilmiştir. Frigler ise Anadolu'ya gelirken hem beraberlerinde kendi tanrılar ile birlikte Anadoluda M.Ö 6000'den beri ibadet gören Kybele kültünü de benimsemişlerdir. Frigler'deki Kybele kültü büyük öneme sahip iken İskitler'de Tabiti ve Ares'e önem verilmiştir. Ares' e önem verilmesinin en önemli nedeni İskitler'in Frigler'den daha fazla askeri kültüre önem vermesidir. Yalnız en büyük İskit topluluğu olan Massagetler arasında tek tanrı inancı hakimdi. Her iki toplulukta tanrılar için kurban kesip ve adak adanmışlardır.

B. Tapınaklar

Atlı göçebe bozkır medeniyetinin temsilcileri olan İskitler göçebe bir kavimdir. Göçebe bir kavim olmaları nedeniyle belirli bir yerde uzun

¹⁹³ H. T Uçankuş, a.g.e s.32

¹⁹⁴ Lynn e. Roller, a.g.m. s.145

süre kalmamışlar ve sürekli büyük hayvan sürülerine otlaklar bulmak için hareket halinde olmuşlardır.¹⁹⁵ Bu nedenlerden dolayı İskitler yerleşik kültürlerde olduğu gibi büyük şehirler kurmamışlar ve sürekli hareket halinde olmaları nedeniyle büyük tapınak ve dini merkezler inşa etmemişlerdir. Yalnızca Herodotos'un verdiği bilgilerden anladığımız kadarı ile Grek tanrılar Panteonunda yer alan, savaş tanrısı Ares için tapınak yapmışlardır¹⁹⁶. Herodotos'un verdiği bilgilere bakacak olursak; her bölgede Ares adına büyük tapınaklar yapılmaktaydı. Tapınaklar etraftan getirilen çalılıarın üst üste yığılması ile yapılıyordu. Her yıl bozulan yerler yeni çalılar getirilerek onarılmaktaydı. Dikdörtgen şeklindeki bu yapıya yandan çıkılmakta ve üstünde Ares'i simgeleyen bir kılıç bulunmaktaydı. Ele geçirilen esirlerden yüzüncüsü Ares için kurban edilmekteydi.¹⁹⁷

Frig tapınaklarında tanrıça Kybele'ye değişik şekillerde ibadet etmekteydiler. Şehir içinde yapılan kazılar sonucunda henüz tapınaklarla ilgili doyurucu bir bilgi yoktur. Yalnızca Gordion yerleşimindeki iki tane megaronun tapınak olduğu düşünülmektedir. Frigler tapınakları daha çok şehir dışında ıssız kayalık alanlara yapmışlardır. Çünkü tanrıçanın çıplak yaylalarda yaşadığına inanmışlardır. Tapınaklar çoğu kez yalnızca cephe şeklinde kayalara oyulmuştur. Semerdan bir çatı ile örtülmüş yapının cephesi geometrik motiflerle süslüdür. Akroterli bir alınlığın altındaki cepheye küçük kapı biçimli bir kapı açılmıştır. Önceleri buraya sökölüp takılan ahşap bir heykel konurken daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bunun yerine tanrıçanın taştan yapılmış heykeli konulmuştur.¹⁹⁸

Herodotos'un belirttiği İskit tapınakları bu gün arkeologların kazılar sonucunda ortaya çıkardıkları yerleşik kültürlerle ait tapınaklara

¹⁹⁵ S. Maksudi Aral, "Türk tarihinin Ana Hatları' Eserinin Müsveddeleri" No.:5, 1933 , s. 7

¹⁹⁶ T. Tarhan ,”İskit Dini İnaç ve Adetleri,” s.151

¹⁹⁷ Herodotos. **a.g.e** IV s.217

¹⁹⁸ V. Sevin ,**a.g.e**, Frigler s. 265

benzememektedir. İskit tapınaklarının etrafları ne duvalarla çevrili nede tapınıklara ait kutsal olanlar bulunmamaktadır. Sadece arabalarla getirien üst üste yığılmış çalılardan ve en üst noktada bulunan Ares'i temsil eden kılıçtan oluşmaktadır. Frig tapınakları ise Gordion sitadelinde bulunan iki megoran hariç şehirlerin dışında ıssız yerlere yapılmıştır. Bu tapınaklarda bir bina şekline değil sadece kayaya oyulmuş cephe şeklindedir. Bu nedenle her iki toplumun tapınak yapısı bir birinden farklılık gösterirken, her iki kültürde de tanrıları için adak ve kurban geleneği vardır.

C.Ölü Gömme Adetleri

İskitler'in ölü gömme adetleri ile bilgileri Herodotos'un Historia adlı eserinden öğrenmekteyiz. Herodos'un verdiği bilgiler ile bu gün karşımıza çıkan arkeolojik buluntular hemen hemen paralellik göstermektedir.¹⁹⁹ İskitler ölülerini kurgan denilen bozkırdaki göçebe hayat tarzında, belirli bir hiyerarşik düzende önem taşıyan kişilerin mezarlara gömmüşlerdir. Kurgan öz türkçe bir kelime olup korugan'dan gelmektedir. Ölülerin korunduğu yer olması nedeniyle bu isim verilmiştir.²⁰⁰

Frigler, soyluların ölülerini sonradan yapılan suni tepeler olarak ifade edilen tümülüslere ya da kaya mezarlarına gömerlerdi.²⁰¹ Tümülüsler, toplumda önemli konuma sahip kişilere ait ölülerin, zengin mezar hediyeleri ile ahşap malzemeden hazırlanan mezar odasının içine özenle yerleştirilerek, üstü önce irili ufaklı taş yığınıyla, daha sonra toprakla örtülen büyük yapay tepeledir.²⁰² Kaya mezarları ise; Frig kalelerinin kurulduğu kayalık platoların dik yüzlerine ya da kalelerin

¹⁹⁹ T. Tarhan, **a.g.m**, s.160

²⁰⁰ T.Tarhan, "Ön Asya Dünyasında ilk Türkler: Kimmer ve İskitler" s.598

²⁰¹ V. Sevin **a.g.e**, Frigler, s. 268

²⁰² N. Tuna "Odtü Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolün'de Araştırma Kazıları" , Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s 99,100

civarındaki kayalıklarda erişilmesi güç yerlere yapılmış özgün Frig evlerinin iç mimarilerinin kayalara yansımış şeklidir.²⁰³

İskit hükümdarı öldüğü zaman, hükümdarın mezarı, İskit topraklarında yer alan Borysthenes'a²⁰⁴ gemilerle götürülerek Gerros²⁰⁵ denilen bir yere gömülürdü. Ölen hükümdarı gömmek için yere kare şeklinde bir mezar kazılır ve mezar hazırlandıktan sonra ölü buraya getirilmekte, gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya yerleştirilmekte, ölü merasimine katılanlar saçlarını kazımakta, kulak memelerini kesmekte ve burunlarını yırtmaktadır. Hükümdar mezara gömüldüğü zaman karılarından birini, bir haberci ve atları da boğulup aynı mezara konulmaktadır.²⁰⁶ Ölünün rahat ettirilmesi için her şey yapılır, ölen şahıs rahat bir yatağa yatırılır bazende bir tabut içine konulurdu. Etrafına her boyu simgelen mızraklar dilikir, bazende çingiraklar konurdu, bu çingirakların kötü ruhları kovduğuna inanılırdı. Öldürülen şahıslar en iyi kıyafetlerini giyerdi onlar için kurganda başka oda hazırlanır İskit hükümdarı kendisi ayrı bir oda da tek başına yatarı. Atlar ise öldürüldükten sonra kurganın dışında ölü uyandıktan sonra rahatça ulaşabilceği bir yere gömülürdü.²⁰⁷ Pazırık kurganından çıkan atların kulaklarında enler bulunmuştur buda bu atların değişik kabilerlerden hediye ediliğini göstermektedir.²⁰⁸ Bu tören tamamlandıktan sonra herkes mezarın üstüne toprak atar, en yüksek tepeyi yapmak için bir birleri ile yarışılırdı.²⁰⁹

Frigler ise Balkanlardan göç ederken ölü gömme geleneklerini beraberlerinde getirmişlerdir. Çünkü Anadolu'da daha önce tümölüs

²⁰³ T.Sivas, **Tüfekçi**, "Batı Frigya'da Frig yerleşmesi ve Kaya Anıtlarının Araştırılması" s.78

²⁰⁴ **Dinyeper Nehri'nin Eski Çağda'ki adı**

²⁰⁵ Dinyeper ve Bug nehirleri arasında yer alan ve kuzeyde Kiev'e kadar uzan saha

²⁰⁶ Herodotos, **a.g.e** IV, s.220

²⁰⁷ T.Tarhan "İskitler'in Dini İnanış ve Adetleri", s.164

²⁰⁸ İ.Durmuş, "İskit Kültürü", s.21

²⁰⁹ Herodotos, **a.g.e** IV s.220,

şeklinde yapılan ölü gömme geleneği henüz rastlanmamıştır.²¹⁰ Herodotos tarafından anlatılan İskit ölü gömme gelenekleri ile Frig ölü gömme gelenekleri benzerlik göstermektedir. Frigler bu geleneklerini gelirken beraberlerinde getirmişlerdir.²¹¹ Bu anıtsal tümülüsler ve kaya mezarları ile bunların içinde bulunan zengin ölü hediyelerinin, Frigler'in ölü kültürüne ve ölü gömme adetlerine verdikleri önemi ortaya koymaktadır.²¹² En görkemli Frig tümülüsü Gordion'da bulunmaktadır. Bu tümülüs 300 m. çapında ve 53 m. yüksekliğindedir. Tümülüsün tavanı iki yana eğime sahiptir ve içinde 60 yaşlarında birinin cesedi bulunmuştur. Mezar odasında; süslü mobilyalar ile 200 kadar tunç kap ve üçayaklar üzerinde duran büyük kazanlar bulunmuştur. Duvarlar kumaş ile kaplanmış bazı mezarların duvarları ise boyanmıştır. Mezar odalarına kapı yapılmamış ölü buraya bırakıldıktan sonra mezar odası bir daha kullanılmamak üzere kapatılmıştır. Mezar odasının üstü ölen kişinin toplum içindeki derecesine göre toprakla doldurulmuştur.²¹³ Yangın sonrasına tarihlenen iki Frig tümülüsünde bulunan kaplar içinde baharatlı pişmiş et, mercimek ile bira, şarap ve baldan oluşan bir içki bulunmuştur. Bu bulgulardan bir kişi öldükten sonra mezarında ölü yemeği verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁴

Kaya mezarlarında ise; mezar üçgen alınlıklı, sütun ya da çerçeve kaplı, beşik çatılı, düz tonoz veya piramit tavanlıdır. Planları daha çok kare ya da oval şeklindedir. Mezarlar genellikle iki ya da üç yataklı olup ölüler buralara yatırılmıştır. Bazı mezarlarda büyük sunakların üst kısmında kuyular bulunmuştur. Ölüler için getirilen hediyelerin ve adakların buralara atıldığı tahmin edilmektedir.²¹⁵

²¹⁰ G. Kenneth Sams "Gordion ve Frigler", s.53

²¹¹ R. Young, "The Nomadic Impact: Gordion" *Dark Nomads 1000 B.C Studies in Iranian and Anatolian Arkeology*, Istanbul Arkeologisch İnstitute 1964 s.55

²¹² H.T.Uçankuş, *a.g.e.* s.36

²¹³ V. Sevin, *a.g.e.*, Frigler s.268-272

²¹⁴ G. Kenneth Sams "Gordion ve Frigler", s.55

²¹⁵ H.T.Uçankuş, *a.g.e.* s.33

İskit kralı öldükten bir yıl sonra başka cenaze merasimi yapılmaktadır. Ölen kralın yerli İskit olan hizmetkarlarından elli tanesi seçilir ve bunlar boğulurdu. Bunlarla birlikte en güzel atlardan elli tanesinde öldürüldü. Bunların hepsinin karınları yarılarak temizlenir ve içlerine saman doldurulur yarılan kısım dikilirdi. Bu işlemden sonra yere çiftler direk dikerler ve bu direklerin üstüne yarım araba tekerleği koyarlardı. Daha sonra atların içine kuyruklarından boyunlarına kadar uzanan sııklar geçirilir ve atlar tekerleklerin üstüne konurdu. Her atın ağzına gem vurulur, dizginleri öne alınarak bir tahta çiviye bağlanırdı ve eğer takımı askıya alınırdı. Sonunda boğulan gençlerden her biri bir atın sırtına bindirilir ve bunları atın üzerinde durdurmak için bellerinden enselerine kadar uzanan bir sıık geçirilir ve bu sıık atların gövdesinde geçirilen sıığa bağlanır ve bu elli süvari mezarın etrafında daire şeklinde sabitlenerek, bu şekilde bırakılırdı.²¹⁶

Frigler arasında soylu bir kişi yada kral öldüğü zaman belirli bir süre sonra herhangi bir dini ritüel yapıldığına dair herhangi bir bilgi yada arkeolojik delil yoktur.

İskitler'den normal birisi öldüğü zaman ise ölen kişi yakınlar tarafından arabaya konularak dolaştırılmakta, bu sırada kafilenin yanlarına gelidiğini görenler yemek vermekteydiler. Kırk gün boyunca dolaştırılan ölü daha sonra gömülmektedir.²¹⁷ Herodotos'un verdiği bilgiler göre ölü merasiminden yer alan her kimse daha sonra temizlenmek zorunda idi. Başlarını iyice ovarak yıkarlar, gövdelerini yıkalarlar, gövdelerini temizlemek için bir tören yaparlar ve yere üst ucları birbirine eğik üç kazık çakalar, üzerine keçe sararlar ve bu keçenin ortasına kızgın bir taş yerleştirilir. Bu kızgın taşın üstüne

²¹⁶ T.Tarhan, "İskitler'in Dini İnanış ve Adetleri" s.165-166,

²¹⁷ Herodotos,a.g.e IV. s.220-221

kenevir tohumu atılır ve buradan çıkan duman sayesinde temizlenirlerdi.²¹⁸

Frigler soylularının ölülerini şehrin dışındaki büyük yığma tepelere gömerken sıradan halk ise son derece basit mezara ölülerini gömmüşlerdir. Örneğin Pazarlı halkı ölülerini kalenin içindeki basit mezarlara gömerken, Boğazköy halkı ise şehir içinde ölülerini yakıp küpler içine koyarak gömmüşlerdir.²¹⁹

1. Diğer Ölü Gömme Adetleri

İskitler'de ölülerin mumyalandığına dair bilgilere yine Herodotos'dan edinmekteyiz. Ölen kişinin karnı yarılmış, içi boşaltılmış maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddeler ile doldurulup kapatılmıştır.²²⁰ İskitler ölülerini ancak yazın başında ya da sonbahar ayında gömmekteydiler. Gömme işleminin senenin belirli zamanlarında yapılmasının nedeni muhtemelen büyük kurgan yapılması için gerekli işçi gücünün senenin belirli bir zamanında bulunmasıydı. İskitler arasında yalnızca önemli şahsiyetleri mumyalanmıştır.²²¹ Bunun nedeni ise toprak olmayı bir türlü kabul edemeyip, ölülerini mumyalamak sureti ile maddi varlıklarını edebileştirmek istemişlerdir.²²² Arkeolojik buluntulardan mumyalama işlemin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Pazırık, Şibe ve Oglakti kurganlarında mumyalanmış cesetlere rastlanmıştır.²²³

İskitler ölülerini mumyalarken birbirinden farklı birçok değişik yöntem kullanmışlardır. Genel olarak baktığımız zaman mumyalama işleminde bağırsaklar çıkartıldıktan sonra açılan yarıklar tentene ipliği ile

²¹⁸T. Tarhan **a.g.m**, s.67,

²¹⁹ H.T.Uçankuş, **a.g.e.** s.38,39

²²⁰ Herodotos, **a.g.e.** IV, s.20

²²¹ İ.Durmuş, **İskitler**, s. 122

²²² İ.Durmuş, "İskitler'in Kimliği,"**Türkler I**, Ankara 2002, s.624

²²³ İ. Durmuş, **İskitler**, s.122-123

dikiliyor eller bacaklar üzerindeki yarıklarla birlikte, kalça üzerinde, omuzlarda ve kollarda birçok yarık bulunmaktadır. Cesetleri korumak için ne kullanıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte tuz kullanıldığı tahmin edilmektedir.²²⁴ Pazırıklılar iç organların korunmasında cila kullanmışlardır. Yapılan çalışmalar sonucunda cesetlerin korunması için zencefil ve cila boyası kullanıldığı anlaşılmıştır. Pazırıklılar deriden yaptıkları mobilyaları zencefil boyası ile boyayarak koruma yoluna gitmişlerdi. Aynı tekniği ölülerin korunmasında da kullanmışlardır.²²⁵

Mumyalar üzerinde göze çarpan bir diğer özellikte ölülerin bedenlerinin dövmeler ile kaplanmasıdır.²²⁶ Pazırık 2 nolu kurganda ortaya çıkartılan göğsü, kolları ve sırtı fantastik hayvan motifleri ile süslenmiş ceset büyük olasılıkla bir kabile reisine ait olmalıydı. Bu hayvanların tam olarak neyi ifade ettiği bilinmemekle birlikte İskitler vücutlarına çizdikleri bu hayvanları kutsal saymışlar ve sanatlarında sürekli bu hayvanları kullanmışlardır.²²⁷ Belki bu hayvanların koruyucu güçlerine inanmışlar ya da o hayvanların güçlerinin kendileri üzerine geçtiğini düşünmüşlerdir.

M.Ö 7'y.y da Fig ölü gömme adetlerinde yeni bir gelişme ortaya çıkmıştı. Artık Frigler ölülerini yakarak küllerini gömmeye başlamışlardır.²²⁸ Bu gelenek Homeros'un anlattığı Trak ölü gömme gelenekleri de doğrulamaktadır. 1986 yılında Ankara'da bulunan Gençlerbirliği tesisleri içinde kalan bölgede yapılan kazı çalışmalarında bulunan tümülüs buna en güzel örnektir. Tümülüste bulunan yanık tabakasında, yanık öküz kemikleri ve kütükler bulunmuştur, kütükler bir süre yakıldıktan sonra söndürülmüş ve bunların etrafında çanak çömlek bulunmuştur. Kremasyon alanın güneyinde bulunan çömleklerin içinde

²²⁴ İ. Durmuş, **a.g.e**, s.124

²²⁵ İ. Durmuş, **a.g.e**, s.125

²²⁶ İ. Durmuş, "İskitler'in Kimliği", s.624

²²⁷ T.Tarhan, **a.g.m**, s.168-169

²²⁸ V. Sevin, **a.g.e**, Frigler, s.273

yanmış kemik parçaları ele geçirilmiştir. Ayrıca güney kısımda yanmış ocak ve tunç kalıplar bulunmuştur. Burada bulunan yanmış ahşap parçaların tekerleğe ait olma ihtimali son derece yüksektir. Biraz ilerde boyunduruk ve dingil bulunmuştur.²²⁹

Genel olarak baktığımız zaman her iki toplumun ölü gömme gelenekleri benzerlikler göstermektedir. Kurgan ve tümülüs yapılış amacı ve şekli itibari ile bir birine benzemektedir. Kurgan yapımında İskitler kutsal saydıkları çadırı model alırken Frigler ise özellikle kaya mezarlarında, askeri ve sosyal yaşamda önemli bir yer tutan megaron binasını model almışlardır. Bu yönüyle her iki mezar geleneği birbirine benzemektedir. Zaten Frigler Anadolu'ya gelmeden önce tümülüs geleneği Anadolu'da henüz uygulanmıyordu. Bu gelenek Frigler'in Balkanlar'dan göç etmeleri sonucu Anadolu'ya gelmiştir. İskitler'in ve Traklar'ın önceden kültürel etkileşim halinde oldukları bilinmemektedir. Tümülüs ve kurganlardaki mezar buluntularına bakacak olursak her iki toplumda ölümden sonra yaşama inanmış ve ölünün daha sonraki yaşamında gerekli olan malzemeyi onlarla birlikte gömmüştür. İskitler kurganlarını korumak için ülkelerinin en uç noktasına soylularını gömerken, Frigler'de kazılması çok zor yığma tepeler yapmışlardır. İskitler kralları öldüğü zaman en büyük tepeyi yapmak için birbirleri ile yarışırken, Frigler ölen kişinin soyluluk derecesine göre büyük tepeler yapmışlardır. Bir toplumda en soylu kişinin kral olduğu düşünülürse en yüksek tümülüs toprak yığnında ona ait olmak zorundaydı. Fakat İskitler kralları öldüğü zaman onunla birlikte hizmetkarlarını gömerken Frigler arasında bu tür uygulamaya henüz rastlanmamıştır. Tümülüslerde hep bir kişinin cesedi bulunmuştur. Ele geçen mezar buluntuları da farklılık göstermektedir. İskitler, ölen kişinin silahlarını ve atını da gömerken Frig tümülüslerinde silah ve at bulunmamıştır. İskitler ölülerini gömerken

²²⁹ N.Tuna "Odtü Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolün'de Araştırma Kazıları",s.109,110,111

genel olarak ölülerini mumyalamış, Frigler ise M.Ö 7. y.y'dan itibaren ölülerini yakmaya başlamıştır.

Ç. Adak ve Kurbanlar:

İskitler tanrıları için çeşitli hayvanlar adanmış özellikle de at kurban etmişlerdir.²³⁰ Herodotos'un verdiği bilgilere göre; kurban ortaya konur, ön ayakları bağlanır, kurbanı kesecek adam kurbanın arkasında durur, ipi çekerek hayvanı düşürür, kurbanı düşürürken adak hangi tanrıya adanmışsa o tanrıya dua eder. Sonra hayvanın boğazına ince bir ip dolar, ipin arasına ince bir sopa geçirerek ipi çevirerek hayvanı boğmaya başlar. Hayvan öldükten sonra ateş yakılmaz, kutsal su serpilmez, hayvanı yüzerek pişirirler.²³¹ Hayvan kurban edildikten sonra kemikleri örten bütün etlerden ayrılır, İskitler kendilerine özgü bir tencere içine koyarak eti pişirirlerdi. Bu coğrafyada odun fazla bulunmadığı için etleri pişirmek için hayvanın kemikleri kullanılırdı. Eğer bu iş için tencere yoksa etler hayvan iskeletinin üstüne konur ve kemikler ateşe verilir. Böylece büyük bir öküz kendi odununu kendisi temin ederdi. Et piştiği zaman kurbanı kesen bir parça ayırır, ayrıca bağrından da bir parça alır ve bunları ayaklarının dibine atardı.²³² İskitler arasında atın önemli bir yeri vardı. İskitler'in en büyük kolu olan Massagetler tanrıların en hızlı olanına ölümlerin en hızlı olanı atı kurban etmişlerdir.²³³ Ayrıca İskit kurganlarında ele geçen at iskeletlerinde anladığımız kadarı ile İskit hükümdarları ile birlikte atları da gömülmüştür. Bunların sayıları 7 ile 14 arasında değişmektedir. Yapılan testlere göre bu atların genç olmadığı yaşlarının 17 ile 20 arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Atlar gömülürken koşum takımları ile birlikte gömülmüştür.²³⁴ Yine Herodotos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere

²³⁰ T.Tarhan, "İskitler'in Dini İnaç ve Adetleri", s.155

²³¹ Herodotos, **a.g.e.** IV, s.217

²³² Herodotos, **a.g.e.** IV,2, s.17

²³³ İ.Durmuş "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", **G.Ü.FEF.SBD.**, 2, (1997),s.110

²³⁴ İ.Durmuş, **a.g.m.**, s.111

her hayvanı kurban eden İskitler domuzu kurban etmemişler ona nefret beslemişlerdir.²³⁵ Ayrıca savaş tanrısı Ares için kurban kesen İskitler'in savaşta ele geçirdikleri her yüz esirden birini kurban ettileri yine Herodotos tarafından anlatılmaktadır.²³⁶ Yine Herodotos'un verdiği ve arkeolojik buluntularla desteklenen bilgilerden anladığımız kadarı ile İskitler ölü gömme törenlerinde hükümdara diğer dünyada hizmet etmesi için karılarından bir tanesini, elinden şarap içtiği kişiyi, hizmetçileri de kurban ediyorlardı.²³⁷

Frig dininde en önemli tanrıça olan Kybele'nin uçsuz buçasız doğada yaşadığına inanılmaktadır. Kybele için yapılan Paleo-Phrygçe yazıtlar bugün için sayıca çok azdır. Bu yazıtlar okunmuştur fakat henüz bir kaç kelime hariç tercüme edilmemiştir. Bu nedenle, Frig yerleşmelerinin girişlerinde veya yüksek kısımlarında, tabiatın ortasında, su kıyısında ya da tarla kenarında ana kayadan yontulmuş küçük ölçekli, fasad, altar ve nişlerden oluşan kült anıtları, Frig dini tapınımlarının en önemli kaynakları durumundadır.²³⁸ İlk kez 19. yüzyılın sonlarında W. M Ramsay tarafından incelenerek "altar/sunak" olarak tanımlanan kült yapıları, sayıca çoğunluktadır.²³⁹ İdol ve basamaklar, atlarlar da değişmeyen iki ana elemandır. Tanrıçanın tapınağını temsil eden özgün Phryg kaya fasadlarında nasıl niş içinde tanrıça heykeli ya da kabartması varsa, altarlarda da Matar/Kybele'yi simgeleyen kaya idolüdür. Tanrıça, idol şeklinde, kaya ile bütünleşmiş olarak devamlı oradadır. Yani kayaların içinde yaşamaktadır. Bunlar sembolik olarak tanrı huzuruna çıkışı anlatmaktadır.²⁴⁰

²³⁵ Herodotos, **a.g.e** IV 218

²³⁶ Herodotos, **a.g.e** IV. Sayfa 217-218

²³⁷ İ. Durmuş, **İskitler**, s.118

²³⁸ T. Sivas Tüfekçi, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler" s.336

²³⁹ T. Sivas Tüfekçi, **a.g.m.**, s.337

²⁴⁰ T. Sivas Tüfekçi, **a.g.m.**, s.339

Frig yazsının çözülememesi nedeniyle onların dinsel ritüelleri hakkında henüz tam bir bilgiye sahip değiliz. Bereketli geçen hasat mevsiminin sonunda Frigler düzenlediği törenlerde Kybele'ye şükranlarını sunmaktaydı. Doğanın bereketi ve bolluğu için altıların önünde tanrıçaya yapılan dualar etmekte, adaklar adamakta, kurban kesmekteydiler.²⁴¹ Kesilen hayvanların ve sunulan adakların tam olarak ne olduğu bilinmemektedir. Yalnızca 1986-1988 yılları arasında yapılan Ankara Frig nekropolü kurtarma kazılarında ele geçen yanmış boğa kemiklerinden anladığımız kadarı ile ölüleri için öküz kurban etmişler daha sonrada yakmışlardır.²⁴²

İskitler tanrıları için at başka olmak üzere öküz ve koyun kurban etmişlerdir. Ayrıca Herodotos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile Ares için insan kurban etmişlerdir. Frigler arasında böyle bir uygulama söz konusu değildir. Tanrıça Kybele için açık alanlarla yaptıkları sunaklarda ona kurbanlar kesmişler ve sunular yapmışlardır. Fakat kestikleri adak ve kurbanların ne olduğu bilinmemektedir. Frigler'in çifçilikle ve hayvancılıkla uğraşan bir topluluk olduğu düşünülürse bu hayvanların boğa, keçi koyun olma ihtimali yüksektir. Zaten 1986-1988 yılları arasında yapılan Frig nekropolü kazılarında ele geçen öküz kemikleri bunu destekler niteliktedir.

²⁴¹ T. Sivas Tüfekçi, **a.g.m** s.343

²⁴² N. Tuna "Odtü Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde Araştırma Kazıları", s.111

İKİNCİ BÖLÜM

İSKİT VE URARTU KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

1.İSKİT VE URARTULULAR'DA DEVLET TEŞKİLATI

Atlı bozkır kavimlerinin önemli temsilcilerinden olan İskitler diğer bozkır kavimleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.²⁴³ İskitler Çin seddinden Tuna nehrine kadar önemli bir coğrafyada varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁴⁴ Ayrıca Herototos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere yaklaşık 28 yıl süre ile Ön Asya'ya hakim olmuşlardır.²⁴⁵ Bu kadar geniş bir coğrafyaya hakim olan İskitler'in güçlü bir devlet ve askeri teşkilatları olması gerekmektedir.

Hitit imparatorluğunun yıkılışında sonra Anadolu'da zaman içinde ortaya çıkmayan başlayan siyasal tablo içinde Doğu Anadolu'da Urartulular dikkat çekiçi bir yere sahiptir. Kökleri yüzlerce yıl ötesine giden bu kavim yaratıcı dinamikleri sonucu bölgede süper güç haline gelmişti. Van gölü çevresinde kurulan bu devlet 200 yıl boyunca Doğu Anadolu bölgesine altın çağını yaşatmıştı.²⁴⁶ Bu nedenle tıpkı İskitler gibi Urartulular'ında güçlü devlet ve askeri teşkilata sahip olmaları gerekmektedir.

A.İdari Yapı ve Hükümdar

İskitler çok geniş bir alana yayılmışlardı. Darius'un yazıtı NR'a 3 ten onların üç grup halinde yaşadıkları anlaşıyor. Bunlar Saka Haumavarga, Saka Tigrakhauda ve Karadeniz İskitleridir. Her grubun başında reisleri bulunuyordu. Bu durum İskitler'in birden fazla kral tarafından yönetildiğini akla getirmektedir. Herodotos Darius'un seferine hazırlanan İskitler'in üç tane beyinden ya da hükümdarından bahsetmektedir. Bunlardan birisi Skopasis,

²⁴³ İ. Durmuş "Saka Adı üzerine" **Milli folklor**, cilt 3 S. 15 güz 1993, s.13

²⁴⁴ İ.Durmuş-Adbülhaluk Çay,"İskitler", s. 577

²⁴⁵ İ. Durmuş, "İskit Kültürü", s. 16

²⁴⁶ V.Sevin, **Eski Anadolu ve Trakya(Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar)**, İletişim Yayınları,İstanbul 2003 "Urartu, Dağların Uygarlığı. 194

diğeri İdanthysros ve ordusunu onun ordusu ile birleştiren Taxis'tir. Darius İdanthysros'a elçi göndermiş, İdanthros'ta Darius'a elçi göndermiştir. Buradan da asıl kralın İdanthros olduğu diğerlerinin ordu komutanı olduğu sonucu çıkmaktadır.²⁴⁷

İlk Urartu devleti M.Ö 10. yy içinde Kral Aramu tarafından başkent Sugunia'yı merkezli olarak kuruldu. Bu devlet Assurlular tarafından yıkılınca, başkent Arzauşkan olan yeni bir Urartu devleti kurulur. Ancak bu devlette M.Ö 855'te Assurlular tarafından yıkılır. On beş yıl sonra Lutipri oğlu Sarduri başkenti Tuşpa'ya taşıyarak yaklaşık 250 yıl ömürlü olacak Urartu Devletini kurmuştur.²⁴⁸ Sarduri'den sonra sırasıyla ile onun halefleri devletin başına geçmiştir. Eyaletlere ayrılan ülke valiler tarafından yönetilmiştir.²⁴⁹

İskitler reisliğin babadan oğla geçmesini savunmuş olsalar da, komşu kabileler liderlerini kendileri seçmiş gibi görünüyor. Pazırık'ta, ölü reislerin aşırı uzun boylu olmaları göçebelerden birinin reis olmak için en az beyin gücü kadar fiziksel güce de sahip olmaları gerektiğini gösteriyor. Diğer göçebe toplumlarda olduğu gibi kahramanlığa önem verilmiş ve zenginler reis olmak yerine onu takip etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum Kul Oba, Voronezh ve sayısız diğer mezarda bulunan İskit sanat eserlerinde sıklıkla işlenenleri anlamaya yardımcı olacaktır. Bu eserlerde, İskitler'in taptığı Büyük Tanrıça bir tahta oturmuş olarak görünür, önünde de bir göçebe reisi makamını onun makamını onaylamasını ya da ona görevinde yardımcı olmak üzere ek güçler vermesini beklemektedir.²⁵⁰

İskitler'de kral olmak için hem akıl hemde fiziksel güce ihtiyaç varken Urartulular'da bu durum bunun tam tersidir. Krallar belirli bir hanedan içinden gelmekteydi.²⁵¹ Yine krallar yanı zamanda baş tanrı Haldi'nin rahipleriydi.

²⁴⁷ İ.Durmuş, *İskitler*, s.97

²⁴⁸ S.Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, s. 25

²⁴⁹ V. Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartulular", *National Geographic*, Ocak 2007 s.75

²⁵⁰ T.T. Rice. *a.g.e.*, s. 62

²⁵¹ S.Gür, *a.g.e.* s.26

Ülke, soylular ve savaşçılar, çiftçiler ve köylüler olmak üzere sınıflara ayrılmıştır.

B.Diğer Yöneticiler

Atlı bozkır medeniyetinin temsilcisi olan İskitler'in yöneticileri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat Herodos'un verdiği bilgilerden; *Yıldabir her vali kendi bölgesinde bir krateros içerisinde su ve şarabı karıştırırdı; bir düşman yenmiş olan gelir şarabı içerdi.*²⁵² Herodotos'un verdiği bu bilgilerden İskit idari yapısında bazı bölgelerin valiler tarafından yönetildiğini anlaşılmaktadır. Yine boy birliğine dayanan İskit idari yapısının kabile reislerinin varlığını bilmekteyiz.²⁵³ Dairus'la yapılan mücadele İskit kralı İdanthros Pers kralı Darius'a elçi göndermiştir.²⁵⁴ Bu bilgidende İskitler arasında elçilik müessesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Çağdaş Macar arkeolog Prof. Dr. Gylu Laszlo bir yapıtında Macaristan'da bulunan bir İskit altın parçası üzerinde oyma yazı ile "*Boila*" (Boyla) ve "*Buitau*" yazdığını söylemektedir. Kök-Türkler tarafından da kullanılan bu iki isim göç ya da sefer başkanı anlamına gelmektedir.²⁵⁵

Urartu ülkesinin ise eyaletlere bölünerek yönetildiğini biliyoruz. Her eyaletin başında vali bulunuyordu. Valilik saraylarında çok sayıda personel çalışıyordu. Yine başkent Tuşpa'da bulunan sarayda 5507 kişinin çalıştığını bilmekteyiz. Bunların 3784'ü hadımağa sınıfındandı, hazinadar, içoğlanı, saki, müzisyen, av köpeği bakıcılığı gibi görevler üstlenmişlerdi. Yine sarayda 1133 soylu-saraylı ve 300'de saray muhafızı bulunuyordu.²⁵⁶ Nisan ayında sefere çıkan ordunun başında ise Kakkadanu isimli komutan bulunuyordu. Bu komutan kral olmadığı zaman orduyu yönetmekteydi.²⁵⁷

²⁵² Herodotos, a.g.e, IV s.218

²⁵³ İ. Durmuş, **İskitler**, s.98

²⁵⁴ Herodotos, a.g.e, IV, s.236

²⁵⁵ E.Fuat Tekçe, **Pazırık**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993 s.71

²⁵⁶ V. Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s.75

²⁵⁷ V.Sevin, a.g.e. "Urartu Dağların Uygarlığı" s.194

Yerleşik kültürün temsilcileri olan Urartulular'ın devlet teşkilatı ve yöneticileri hakkındaki bilgiler daha aydınlatıcıdır. Onların eyalet sistemleri ve saray teşkilatları varken, İskitler'in devlet teşkilatı ve yönetici sınıfı ile bilgiler son derece sınırlıdır. Bunun en büyük nedeni Urartulular hakkında yazılı kaynaklara sahip olmamızdır. Sadece her iki devletinde valilere sahip olduklarını bilmekteyiz. Bu yönleri ile benzerlik varken diğer yönleri tamamen bir birinden farklıdır.

2. İSKİT ve URARTULULAR'DA ASKERİ TEŞKİLAT

İskitler atlı kavimler medeniyetinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Diğer bozkır kavimleri arasında İskitler hem kültür hem de siyasi tarihleri açısından önemli bir yer tutmaktadır.²⁵⁸ Onlar batıda Tuna Nehir havzasından doğuda Çin'e kadar geniş bir alanda yaşamış ve göçebe hayat tarzını benimsemişlerdi.²⁵⁹Yayıldıkları geniş bozkır coğrafyası ve hayat şartları nedeniyle sürekli diğer kavimlerle ve devletlerle mücadele içinde olmuşlardır. Bu nedenle askerlik ve ordu ön plana çıkmıştır.²⁶⁰ Savaş zamanında memleketin o zaman ki yapısı gereği üç bölgede bulunan kuvvetler taburlara ayrılır ve bu kuvvetlerin her birinin kendi kumandanları vardı. Yılda bir kere olmak üzere bu taburlar İskit kralının verdiği ziyafete komutanları ile birlikte katılırdı.²⁶¹

Hitit imparatorluğunun yıkılışında sonra Anadolu'da zaman içinde ortaya çıkmayan başlayan siyasal tablo içinde Doğu Anadolu'da Urartulular dikkat çekişi bir yere sahiptir. Kökleri yüzlerce yıl ötesine giden bu kavim yaratıcı dinamizimleri sonucu bölgede süper güç haline gelmişti. Van gölü çevresinde kurulan bu devlet 200 yıl boyunca Doğu Anadolu bölgesine altın çağını yaşatmıştı.²⁶² Kanlı savaş arenası üzerinde yani eski Ön Asya'da

²⁵⁸ İ.Durmuş, "Saka Adı Üzerine", s.33

²⁵⁹ Ş. Dönmez, "Ön Asya Dünyası'nda İskitler" 33

²⁶⁰ İ.Durmuş, **İskitler**, s.98

²⁶¹ Ekrem Memiş, **İskitler'in Tarihi**, s.37

²⁶² V. Sevin, **a.g.e**, "Urartu Dağların Uygarlığı" s.194

kurulmuş olan Urartu devletinin güçlü bir askeri teşkilatı olması gerekmektedir.²⁶³ Bunun için güçlü bir ordu meydana getiren Urartulular kralın yanında bulunan hassa ordusu ile birlikte her eyalette ordu bulundurmışlardı. “Kakkadanu” ünvanlı komutan Nisan ayında çıkılan seferlerde orduyu yönetmekte, ordu sonbahar ayında ele geçirilen ganimetler ile geri dönmekteydi.²⁶⁴

A. Askeri Birlikler:

İskit askerî teşkilatının ana kolunu, atlılardan meydana gelen süvari sınıfı oluşturmaktaydı. Süvari birlikleri olan devletlere karşı, İskit atlılarının kullanmış olduğu eyer onlara karşı büyük bir üstünlük sağlamıştı. Özellikle bu üstünlüğü Grek ve Roma gibi süvari birlikleri olmayan kavimlere karşı kullanmışlardır.²⁶⁵ Bunun en büyük nedeni İskitler’in yaşadıkları coğrafya nedeniyle sürekli hareket halinde olmaları ve hareket ederken atı kullanmalarındır. İskitler atı ilk ehlilleştiren kavimlerden bir tanesidir. Savaşlarda kullanılan bu atlar aynı zamanda muharebede hafif arabaları çekmek ve düşmanı kovalamak içinde kullanılmışlardır.²⁶⁶ Askeri yapı içerisinde at unsuru tartışmasız göçebe kavimlere büyük katkı sağlamaktaydı. Bozkır atı dayanıklı, güvenilir, çok iyi eğitilmiş ve büyük bir güce sahiptir. Atlı-göçebe kavimler deyim yerindeyse yaşamlarının tümünü at üzerinde geçirirdi.²⁶⁷

İskitler’de süvari birliklerin yanında atlı olmayan birliklerde mevcuttu. Eski Türk yazıtlarında da öğrendiğimiz kadarı ile askeri birliklerin üçte birinin piyade olduğu yazılmaktadır. Diz çökerek ok atan okçu örnekleri Sibiry ve Moğolistan’daki kaya kabartmalarında ve İskit kâselerinde tasvirler şeklinde görülmektedir. Kul Oba’da, iki İskit okçusu sırt sırta vermiş, yaylarını gererek

²⁶³ H.Biber, ”Urartu Silahları” **Arkeo-Atlas** S.5, 2006 s.107

²⁶⁴ V. Sevin, **a.g.e**,”Urartu Dağların Uygarlığı” s.220

²⁶⁵ İ.Durmuş, **İskitler**, s. 98

²⁶⁶ E. Memiş, **a.g.e** s. 37

²⁶⁷ İ.Durmuş, **a.g.e**, s. 98 .

ok atmaya hazır bir halde tasvir edilmiştir.²⁶⁸ Bu resimlerden anlaşıldığı üzere İskit ordusu yalnız süvari birliklerinden değil aynı zamanda piyadelerden de oluşmaktadır.

Urartulular askeri ve politik sistemlerinde Assur'u örnek almışlardır. II. Aşşur-nasir-aplinin devletin merkezini M.Ö 879 Kalhu'ya taşıması ile devletin askeri ve siyasi baştan aşağıya yenilenmeye başladı. İlk adım olarak Muşarlili savaş tanrısı olan Haldi, Urartu tanrılar panteonunda baş tanrı yapıldı ve savaşçı bir topluluk yaratmak amaçlandı. Hatta onlar baştanrı ve aynı zamanda savaş tanrısı olan Haldi'nin ordunun önünde savaş arabası ile gittiğine inanmışlar ondan aldıkları manevi gücü savaşı kazanmak için kullanmışlardı.²⁶⁹ M.Ö 9. yüzyılın ortalarında çok zayıf olan ordunun yerine yeni bir ordu yaratıldı ve ordu yeni sınıflara ayrıldı.²⁷⁰ Son derece iyi silahlarla donatılmış Urartu ordusu piyade, süvari ve savaş arabalı birliklerden meydana gelmiştir.²⁷¹ Ayrıca II. Rusa (M.Ö 675) döneminde Urartu ordusuna paralı asker olarak Kimmer ve İskit askerleri de alınmıştır.²⁷² Urartu ordusu da İskitler'de olduğu gibi atı bir savaş aracı olarak kullanmıştır. Bunu ele geçen birçok farklı türde at geminden anlamaktayız. Urartu ordusunda vurucu güç olarak savaş arabaları kullanılmıştır. Urartu ordusunun kullandığı bu arabalar iki ya da üç kişilikti ve ordunun vurucu gücünü oluşturmaktaydı. Urartulular bu arabaları ve ordularını rahatça ülke içinde hareket ettirmek için yollar, köprüler ve 25-30 km mesafe ara ile kervansaraylar yapmışlardır.²⁷³ Süvariler ise savaşa ok ve yay, bazen de mızrak ile katılıyordu. Balavatta kapısı tunç kapartmalarından anladığımız kadar ile Urartulu piyadeler sorguçlu miğfer ve kısa etek giymekte, ok ve yay taşımaktaydılar.²⁷⁴

²⁶⁸ A. Toprak “Doğu- Batı Kültürel Etkileşiminde İpek yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemimin Sonuna Kadar) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008,s.141

²⁶⁹ V. Sevin “Urartu Devleti” *Arkeo-Atlas* ,S. 5,2006 s.71

²⁷⁰ V. Sevin,*ag.m*,s.75

²⁷¹ H.Biber, “Urartu Silahları”, s.107

²⁷² V. Sevin, *a.g.m*, s.81

²⁷³ V. Sevin , *a.g.m*, s.76

²⁷⁴ V. Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”,s.221

Generaller tarafından yönetilen ordu genel olarak konik miğfer ve zırh giydiği, demir mızraklar, kılıç ok ve yay kullandığı bilinmektedir.²⁷⁵

İskit ve Urartu ordusuna baktığımız zaman ordu içinde yer alan askeri birlikler bakımından benzerlikler vardır. Her iki orduda süvari ve piyadelerden meydana gelmiştir. Fakat Urartu ordusu savaşlarda ağırlıklı olarak savaş arabalarını kullanmıştır. Bu arabaları ülkenin dört bir yanına rahatça getirip götürmek için yollar ve kervansaraylar inşa etmişlerdir. Baş tanrı Haldi'nin savaşa giderken ordunun önünde gittiğine inanmışlar, başkentin ve kralın güvenliğini sağlamak için bir hassa ordusu oluşturmuşlardır. İskitler'de ordunun merkezinde ise süvariler yer almaktadır. Bu askerler beraberlerinde iki ya da üç tane at taşımakta bu atlar yoruldukça diğeri ile değiştirmektedir. İskitler'de hassa ordusuna benzer bir ordusu olduğuna dair bir bilgi yoktur. Bunun nedeni kadın erkek dahil her İskit'in asker olması olabilir. Her iki ordu arasında çok derin bir farklılık bulunmamaktadır. Sadece savaşlarda kullanılan atı rolü farklıdır. Kullanılan silahlarda son derece benzerdir. Zaten İskitler II. Rusa döneminde Urartu ordusu içinde paralı asker olarak yer almaya başlamışlardır.

B. Savaş Taktikleri:

Geniş bozkır coğrafyasında yaşayan İskitler yaşadıkları çevreye uyum sağlayarak ona göre savaş taktikleri geliştirmişlerdir. Darius'un İskitler'i cezalandırmak için İskitler üzerine yapmış olduğu seferden onların savaş taktikleri hakkında geniş bilgilere ulaşmaktayız.²⁷⁶ Darius İskit topraklarına girdiği zaman İskitler ilk olarak toprak üzerinde ne varsa yakmışlar böylece Pers ordusunu açlık ile başbaşa bırakmışlardır.²⁷⁷ İkinci olarak İskitler kendileri ile birlikte savaşa girmek istemeyen komşularının topraklarına doğru çekilerek onları da savaşın içine çekmeye çalışmışlardır. Böylece savaşı daha

²⁷⁵ V.Sevin, **a.g.m**, s.75

²⁷⁶ İ.Durmuş, **İskitler**, s.98

²⁷⁷ Herodotos, **a.g.e** IV s.122

deniş bir alana yaymak istemişlerdir.²⁷⁸ İskitler sürekli Persler'in önünden çekilmeye devam etmişler ve bu kovalamacadan sıkılan Pers kralı Darius bir elçi göndererek kaçırmaktan vazgeçmesini ve ona biat etmesini istemiştir.²⁷⁹ İskit kralı İdanthysos verdiği cevapta kaçmadığını hayat şartları gereği sürekli bunu yaptıklarını, eğer savaşmak istiyorsa atalarının mezarlarını bulmasını ve onlara zarar vermesini söylemiştir.²⁸⁰ İskitler ara ara Pers ordusuna vur-kaç taktiği ile saldırmayı sürdürmüşlerdir.²⁸¹ İranlılar'ın tedirgin durumlarını gören İskitler onların geri çekilmesini önlemek ve bu coğrafyada daha fazla kalmasını sağlamak için kendi sürülerinden birkaçını bazen Persler'e bilerek yollamışlardır.²⁸² Darius bu tuzağı sonunda anlatıktan sonra, İskit kralları bir elçi aracılığı ile bir fare, bir kurbağa, bir tane kuş ve beş tane ok gönderdiler.²⁸³ Bu hediyelerin anlamı ise " Eğer kuş olup uçmazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz, kurbağa olup bataklığa atlamazsanız yurdunuza dönemeyeceksiniz, bu oklarla vurulup öleceksiniz"²⁸⁴ gönderilen bu mesajdan anladığımız kadar ile İskitler Persle'rin yeterince yıprandığı düşünmüşler ve aynı zamanda onların üstüne korku salmışlardır. Bu hediyeleri yolladıktan sonra İskit ordusu savaş düzeni alıp Pers ordusunun karşısında yerini almıştır. Tam savaş başlayacağı sırada İskit ordusundan bir hareketlenme olmuş ve tüm ordu birden dağılarak kaçmaya başlamıştır. İskitler'in neden kaçtığını soran Darius'a, İskitler'in tavşan avlamaya gittikleri söylenmiştir.²⁸⁵ Darius İskitler'in ona bir tavşan kadar bile değer vermediğini anlamıştır.²⁸⁶ Geri çekilme kararı alan Darius'a İskitler dönüş yolunda saldırmaya devam etmiş, Darius ordusunu ve kendini Anadolu topraklarına güç bela atmayı başarmıştır. Yine Herodotos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı

²⁷⁸ Herodotos, **a.g.e.** IV s.124,125

²⁷⁹ Herodotos, **a.g.e.** IV s.126

²⁸⁰ Herodotos, **a.g.e.** IV, s.127

²⁸¹ Herodotos, **a.g.e.** IV s.128

²⁸² Herodotos, **a.g.e.** IV 130

²⁸³ Herodotos, **a.g.e.** IV 131

²⁸⁴ Herodotos, **a.g.e.** IV 132

²⁸⁵ Herodotos, **a.g.e.** IV 134

²⁸⁶ M. Ozouf, "İskitler'in Kıyıları", **Toplumsal Tarih**, Temmuz 1997 s.63

üzere Massagetler ile Persler arasında meydana gelen savaşta Massagetler Persler'i dar bir boğaza çekerek burda düşmanlarını yok etmişlerdir.²⁸⁷

Genel anlamda İskitler uzaktan savaş, pusular, çevirme manevraları, sahte geri çekilişler ve geri dönüşler yapılarak at üzerinde geriye ok fırlatmak gibi dağınık gruplar halindeki düzenlemeleri tercih etmişlerdi.²⁸⁸

Massaget kraliçesi Tomris ile Pers kralı Kyros arasındaki mücadelede ise; Massegetler daha önceden düşmanı yok edecekleri yere çekmişler hareket imkanlarını kısıtlamışlar, tüm kaçış yollarını kapatarak onları ok yağmuruna tutarak yok etmişlerdir.²⁸⁹

Urartulular ise Doğu Anadolu'da, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran dahil olmak üzere geniş bir alanda yaşamışlardır.²⁹⁰ Bu geniş coğrafyada özellikle Urartulular Assur ile mücadele halinde olmuştur. Assur için dağlık ve geniş bu araziyi kontrol altında tutmak son derece zor olmuştur. Urartulular'da doğanın kendilerine verdiği bu avantajlardan yararlanarak büyük kale şehirleri inşa etmişlerdi.²⁹¹ Genel olarak baktığımız zaman Urartu savaş taktikleri saldırı ve savunma olarak ikiye ayrılmaktadır. Saldırı olarak yapılan seferler aslında İskitler'in ganimet elde etmek yazın yaptıkları seferlere benzetilmektedir. Urartu ordusu her nisan ayında Kakkadamu ünvanlı başkomutan önderliğinde sefere çıkar sonbahar ayından ele geçirilen ganimetlerle birlikte geri dönerdi.²⁹² Bu seferlerden ele geçen ganimetler sayesinde devlet kısa sürede zenginleşti. Hatta İrekua ülkesine yapılan seferde harem kadınları ile birlikte binlerce insan, 1733 at, 7616 büyükbaş hayvan ve 15320 küçükbaş hayvan savaş ganimeti olarak alınmıştır. Yapılan

²⁸⁷ İ. Durmuş , "Eski Türkler'de Askeri Kültür", s.23

²⁸⁸ G. Chaliand,; **Göçebe İmparatorluklar - Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ. V. yy.-XVI. yy.**, çev. Engin Sunar, İstanbul, 2001.74.

²⁸⁹ İ.Durmuş, "Eski Türkler'de Askeri Kültür", s.23

²⁹⁰ K.Köroğlu "Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı ve Qualha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası" **Belleten** Cilt: LXIV s717 ankara 2001

²⁹¹ A.Erzen , **Doğu Anadolu ve Urartulular**. T.T.K Basımevi Ankara 1992 s 27

²⁹² V. Sevin **a.g.e**, Uratu Dağların Uygarlığı s.220

seferlerden elde edilen bu ganimetler ordunun ihtiyaçlarına ve imar faaliyetlerine harcanıyordu.²⁹³ Savunma amaçlı olarak büyük surlar ve kaleler inşa edilmiştir. Mesela Urartu başkenti Tuşpa'nın 11 k.m doğusunda yer alan Aşağı Anzaf Kalesi buna güzel bir örnektir. Kale Tuşpa'ya ulaşan tarihi yolların üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle başkent Tuşpa ve Rusahini'yi doğu ve kuzeydoğu ve yönlerinden gelecek tehlikelere karşı korumak için stratejik bir nokta üzerine inşa edilmiştir. Kalker bir kayalık üzerine inşa edilen kale kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta dikdörtgen planlıdır. Yaklaşık olarak 6 bin metrekarelik bir alanı kaplayan kalenin etrafı 4 m. yüksekliğinde kalın duvarlarla ile çevrilmiştir. Güney duvarında kale kapısı yer almaktadır. Kalenin içinde ise yapılan kazılarda mutfak ve büyük depolar bulunmuştur.²⁹⁴

İskitler atlı-göçebe bir hayat yaşamaları ve yaşamlarını devam ettirmek için büyük hayvan sürülerine beslemeye ihtiyaç duymuşlar bunun için bir yerde otlaklar bitene kadar ikamet edip daha sonra başka bir bölgeye göç etmişlerdir. Bu göçlerinde öküzlerin çektiği büyük iki ya da üç odalı arabalar kullanmışlardır. Konakladıkları zamanda çadırdaki yaşamışlardır. İskitler'in korumak zorunda oldukları şehirleri ya da evleri yoktu, zaten evlerini bir yerden başka bir yere giderken beraberlerinde götürüyorlardı. İskit ve Urartu kültürü bu noktada bir birinden tamamen farklılık göstermektedir. Çünkü onlar en büyük düşmanlarından korunmak için büyük stratejik öneme sahip kaleler inşa etmişlerdir. Bu kaleleri yüksek ve kalın duvarlar ile çevirmişler içlerine büyük depolar yapmışlardır. Fakat iki toplumda yazın ganimet elde etmek için sefere çıkmaktaydı. Yazın başında başlayan bu sefer yazın sonunda son bulmaktaydı. Bu yönü ile İskit ve Urartu askeri taktiği benzerlik göstermektedir.

²⁹³ V. Sevin, "Urartu Devleti", s.75,76

²⁹⁴ Belli Oktay, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri" *Arkeo-Atlas* S.4,2005 s.85

C.Savaş Araç-Gereçleri:

İskitler, savaşlarda genel olarak ok ve yay kullanmışlardır. Bu oklar 40-70 cm uzunluğunda ahşaptan ve kamıştan yapılmıştır. Oklarının ucu yonca gibiydi ve gelişme evrelerine göre taştan, kemikten, bronzdan ya da demirden yapılan ok uçları, av ve savaş tipi olarak ikiye ayrılmıştı.²⁹⁵ Aynı zamanda ok sosyal yaşamda da kullanılan bir gereç olmuştur. Herodotos'un verdiği bilgilerden anladığımız kadarı ile kişi başına verilen ok uçları bir kazanda toplanarak nüfus sayımı yapılmıştır. İskitler Grekler tarafından atlı ve okçu kavim olarak adlandırılmıştır.²⁹⁶ Oklar uzaktan savaş aracı olarak kullanıldığından İskitler arasında sıkça tercih edilmiştir. Ok menzili tam olarak bilinmemekle birlikte yapılan çalışmalarda 500 metreden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İskitler düşmanlarına zarar vermek için zehirli oklarda kullanmışlardır. Doğa buldukları zehirli hayvanların zehirlerini alarak oklarına sürmüşler ve bu oklara hedef olan düşmanlar ya aldıkları yaradan ya da ok üzerine sürülen zehir nedeniyle ölmüşlerdir.²⁹⁷ Ok dediğimiz zaman akla gelen bir diğer savaş aleti yaylardır. İskit yayları doğu veya asya tipi denilen sınıflamaya girmektedir. Bu yay tipi Orta Asya'nın göçebe kavimleri tarafından binlerce yıl kullanılmıştır. İskit yayların boyu ortalama 1 m. civarındadır. Yay bir beden iki koldan meydana gelmiştir.²⁹⁸ Malzeme olarak en fazla kayın ağacı kullanılmıştır.²⁹⁹

Urartulular'da savaşlarda ok ve yay kullanmışlardır. II. Şarru-kin'in Haldi tapınağına yaptığı seferde tunçtan yapılmış yaylar elde ettiğinden bahsetmesine karşın Urartulular sıkça ahşap yaylar kullanmışlardır. Bu yayların menzillerinin ne kadar olduğunu bilinmemekle birlikte kullanılan okların dövme tekniğiyle demirden yapılan söğüt yaprağı biçimli namlu ile ahşap ve kamış biçimli bir sapa sahiptir. Demirin yanı sıra tunçtan, üçgen

²⁹⁵ T.T Rice, **Skytian**, Thames and Hudson, London, 1958 s.76

²⁹⁶ T. Tarhan , “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmer ve İskitler”, s.600

²⁹⁷ İ.Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, s.19

²⁹⁸ T. Tarhan, **a.g.m** s.600

²⁹⁹ İ.Durmuş **a.g.m**, s.20

namlulu, çift mahmuzlu ok uçları da vardır. İkinci bir tip ok uçu ise İskit ve Kimmerler tarafında kullanılan kalıptan dökülmüştür. Oldukça küçük olan bu ok uçları iki ya da üç omuzlu ya da mahmuzludur. Gövdesi ahşap veya kamıştan meydana gelmektedir.³⁰⁰

İskitler oklarını ve yaylarını gorytus denen ve sol taraftan bele asılan bir çantada taşırdı. Hem İskitler hem de Pazırık'ta bulunan insanlar Parthialılar'ın yaptığı gibi oku sol taraflarından atarlardı.³⁰¹

Urartu askerleri ise oklarını araba kasalarında ya da sırtlarında sadaklarda taşımaktaydılar. Bazı sadaklar dövme tekniğinde tunçtan üretilmiştir.³⁰²

İskitler'in kullandıkları savaş araç gereçleri arasında kılıçlar önemli bir yer tutmaktaydı.³⁰³ Kılıçlar ok ve yaylardan farklı olarak yakın dövüşler için tercih edilmiştir.³⁰⁴ İskitler'in kullandıkları kılıçlara Grekler Akinez adını vermişlerdir. 50 cm uzunluğundaki bu kılıçlar İskitler'in milli silahlarıdır. Ayrıca savaş tanrısı Ares'i de temsil eden bu kılıçlar, odunlardan yapılan kutsal alanın üstüne dikilmiştir.³⁰⁵

Urartulular arasında da kullanılan savaş-arac gereçlerinde kılıçlar önemli bir yer tutmaktadır. Biri 70 cm. Öteki ise 35-40 cm uzunluğunda iki tür kılıç Urartulular arasında kullanılmaktaydı.³⁰⁶ Kavisli ya da düz yapılı olan kılıçlar omurgalı çelik namulularıyla düşmana korku salıyordu. Urartulular kılıçlar kın içinde belde ya da sırtta taşıyordu.³⁰⁷

³⁰⁰ B. Hanifi, "Urartu Silahları" s.106

³⁰¹ T.T.Rice, **a.g.e**, s.76

³⁰² H. Biber, **a.g.m**, s.106

³⁰³ İ.Durmuş "Eski Türkler'de Askeri Kültür", s.21

³⁰⁴ T.Tarhan, **a.g.m**, s.601

³⁰⁵ T.Tarhan "İskitler'in Dini İnanış ve Adetleri",s.153

³⁰⁶ V.Sevin, **a.g.e**,Urartu Dağların Uygarlığı, s.220

³⁰⁷ H. Biber, **a.g.m**, s.106

İskitler kılıçlarla birlikte ayrıca mızrak, ciritte, baltla ve hançer kullanılan diğer savaş aletlerdir. Bu iki silah aynı zamanda spor aleti olarak kullanılmıştır. Mızrak uçları 10-15 cm boyunda olup genel olarak, demirden yapılmışlardır. Baltalar ise en eski savaş aletlerinden biridir. Küçük altın baltalar soyluluk, hanlık ve beylik sembolü olarak kullanılmıştır. Hançerlerin saplarının alt ve üst kısımları değişik şekillerde yapılmıştır. Sapları haç şeklinde olan hançerlerin üst kısımları giydirilmiş olan ile alt kısımları kelebek biçimli olup, üst kısımları halka şekilli, silindir şekilli ve hayvan şekilli olarak ikiye ayrılmıştır.³⁰⁸

Urartulular'da mızrak, hançer ve İskitler'den farklı olarak savaşlarda saban kullanmışlardır. Urartu mızraklarının uçları demir nadir olarakta tunçtan yapılmıştır. Sabanlar ise piyade sınıfı tarafından kullanılmaktaydı. Özel olarak hazırlanmış taşları uzak mesafelere atabiliyorlardı. Krallığın ilk yıllarında basit olarak üretilen hançerler ise daha sonra kapzaların kenarında fildişi ve ahşap kakmaları vardı. Bu hançerler tümü ile demirden üretilmektedir.³⁰⁹

İskitler genellikle at üzerinde savaştıkları ve savaş stratejileri hucüm üzerine kurdukları için kalkan pek revaçta kullanılan bir silah olmamıştır.³¹⁰ Farklı tipte boyutta kalkanlar oval ya da kenarları yuvarlatılmış dört köşe kalkanlar kullanılmıştır. Kalkanların yapımında çeşitli malzemeler kullanılmıştır. Bunlar arasında demirden yapılan kalkanlarda vardır. İç ahşap dışı kaplama kalkanlar kullanılarak ağırlık azaltılmıştır.³¹¹ Kalkanların üzerine geyik ya da sığır derisi kaplanmıştır. Kostromskaya Monglaid' da demirden yapılmış kalkan bulunmuş bu kalkan üzerine "umbo" şeklinde geyik motifleri işlenmiştir. Geyik tıpkı kurt gibi bozkır mitolojisinde öncü hayvan olarak kullanılmıştır.³¹²

³⁰⁸ N. Bokovenko, "Tagar Kültürü", **Türkler I**, Ankara, 2002 s.521

³⁰⁹ H. Biber, **a.g.m**, s.106,107

³¹⁰ T.Tarhan , "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler", s.601

³¹¹ İ Durmuş,"Eski Türkler'de Askeri Kültür", s.22

³¹² T.Tarhan, **a.g.m** s.601

İskitler'in aksine kalkan Urartulular arasından hem askeri hemde dini kültürde çok önemli bir yere sahipti. Çünkü tanrı Haldi'ye adak olarak kalkan sunmak Urartu kralları arasında çok yaygın bir gelenektir.³¹³ Askeri kültürde de kullanılan bu kalkanlar; tunçtan dövme tekniği ile işlenen kalkanların iç kısımlarında taşıma kulpları bulunurdu. Ayainis Haldi tapınağında bulunan 1m. boyunda tunçtan yapılmış kalkan aslan başı ile süslenmişti.³¹⁴

İskitler başlarını korumak için miğfer giyerlerdi. Miğferlerin farklı türde olanları vardır. Bunlar genellikle tunç ve demirden yapılmıştır.³¹⁵

Urartulular'da İskitler gibi savaşlarda miğfer giymişlerdir. Tunçtan ve demirden yapılan bu miğferler tek ya da iki parçanın dövülerek yapılması ile oluşurdu.³¹⁶

Zırhlar ise İskitler arasında başlangıçta çok nadir olarak kullanılmıştır. Ukrayna'da yapılan arkeolojik kazılarda çok iyi korunmuş bir zırh bulunmuş ve M.Ö 5. yy'a tarihlenmiştir. Zırhın deri başlığı ve metal pulları vardır.³¹⁷

Urartu askerleri ise gövdeleri pullu zırhlar giymektedir.³¹⁸

İskit ve Urartu askeri kültürü kullanılan araç ve gereçler yönünden bir birine benzemektedir. Her iki toplulukta bulundukları coğrafya ve yaşam koşulları nedeniyle güçlü bir askeri yapıya sahip olmak zorundaydılar. Çünkü İskitler hem doğa hemde komşuları ile sürekli bir mücadele halindeydiler. Keza Urartulular'da kuruluşlarından yıkılışlarına kadar sürekli diğer kavimlerle mücadele halinde olmuşlardı. Her iki toplulukta savaşta atı kullanmıştır. Hatta Urartulular at arabalarına İskitler'den daha fazla önem vermişler onu ordunun

³¹³ V. Sevin. **a.g.e.**, Urartu Dağların Uygarlığı s.222

³¹⁴ H. Biber, **a.g.m.**, 107

³¹⁵ İ.Durmuş, **a.g.m** s.21

³¹⁶ H. Biber, **a.g.m.**, 106

³¹⁷ Y. Demirağ, **Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler**,Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara 2003 s.56

³¹⁸ V.Sevin **a.g.e.** s.220

vurucu gücü haline getirmişlerdi. Ok İskit sosyal yaşamında önemli bir yere sahipken, kalkan da Urartu sosyal yaşamında önemli bir yere sahipti. Ona dini anlamlar yükleyerek tanrı Haldi'ye adak olarak adanmışlardır. Urartulular İskitler'den farklı olarak savaşlarda saban da kullanıyordu. Özel taşlar atan bu sabanlar İskit okları gibi uzun mesafeliydi.

3. İSKİT ve URARTULULAR'DA EKONOMİK ve SOSYAL HAYAT

A.Tarım

İskitler'in atlı-göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçen boyları içerisinde kısıtlı alanlarda da olsa tarım faaliyetleri ile uğraşmışlardır. Çünkü 35°-55° enlemler arasında kalan ve Kuzey Çin ile Güney Sibirya'dan başlayarak Orta Avrupa'ya kadar uzanan bu bölgede, geniş kapsamlı tarım yapmak neredeyse imkansızdır.³¹⁹ Toprakların büyük bölümü yılın sekiz ayı kar altında kalır. Güneş bu coğrafyada ancak yazın tam anlamıyla kendini göstermektedir. Hayvanlarını beslemek için bile yeterli ot bulmayan ve bu nedenle zaman zaman otlak kavgası yapan İskitler tarım faaliyetlerine pek rağbet etmemişlerdir.³²⁰ Hele hele belirli bazı yerler dışında, sebze-meyve tarımı yapmak, hayal anlamına gelmektedir.³²¹ Fakat yapılan arkeolojik buluntular sonucunda da MÖ VII-III. yüzyıllarda Fergana'da, Sakalar'a akraba olan çiftçi ahalinin varlığını onaylamaktadır.³²²

M.Ö 9 yy'da günümüzdeki Van gölü yakınında kurulan Urartu devleti uzun süre Assurlular ile mücadele etmiştir. Bunun için için güçlü ordu ve kale sistemi meydana getirmişler, taş, duvar ve metal işlemeciliği konusunda yaşadıkları çağda güçlü bir konuma gelmişlerdi. Yaşadıkları coğrafyada tarım

³¹⁹ A.Yılmaz . İskit Sanatı, **Türkler** , 4. , Ankara,2002, 28-, s. 28.

³²⁰ G. Ataç, "İskitler'de Hekimlik", s.44

³²¹ A. Yılmaz ,a.g.m ,s. 28

³²² İ. P'yankov, "Sakalar", **Türkler I**, Ankara s.616

faaliyetleri yapmak için kanal sistemleri kurmuşlardı.³²³ Aslında Urartu ekonomik sistemi tarımdan çok hayvancılık ve savaşlarda elde edilen ganimetlere dayanmaktaydı. Savaşlarda ele geçirilen ganimetler ülkenin imarı için kullanılmıştır. Ele geçirilen esirler tarım arazilerine yerleştirilerek tarım nüfüsü oluşturulmuştu.³²⁴

İskitler, Grekli kolonistlere yaptıkları ihracattan da anlaşılacağı üzere tahıl tarımı yapmışlardır. Bunun yanında Herodotos'un "İskit topraklarında kenevir yetişir, tıpkı keten gibidir, yalnız daha kalın ve daha büyüktür. Hem insan eliyle ekilir hem kendiliğinden yetişir." şeklinde verdiği bilgilere göre İskitler'in kenevir tarımı da yaptıkları anlaşılmaktadır.³²⁵ Herodot, çiftçi İskit kabilelerinin buğday, arpa, mısır gibi tahıl ürünleri yetiştirdiklerini belirtmekle birlikte bakla, soğan ve sarımsak yetiştirdiklerini de kaydetmektedir. İskitler muhtemelen ülkelerinin kuzey kesimlerinde çavdar ekiyorlardı.³²⁶

Önemli Urartu merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Urartulular'ın yetiştirdiği tarım ürünlerine ait bilgilere ulaşılmıştır. Tarım için gerekli olan suyu yaptıkları baraj, gölet ve sulama kanalları ile temin etmişlerdir. Yapılan araştırmalar sonucunda 100'den fazla sulama yapısı tespit edilmiştir. Erek, Mengene, Aladağ ve Tendürek dağlarından akan suların önlerine sulama sistemleri yaparak suyun istenilen zamanda akmasını sağlamışlardır. Kanallar yardımı ile su istenilen bölgeye taşınmıştır. Bu sular tarım ve hayvancılıkta kullanılmıştır.³²⁷ Her Urartu şehrinde, şehrin herhangi bir kötü durumda ihtiyacını karşılamak için büyük depolar inşa edilmişti. Bu depolar tahıl ve şarap deposu olarak ikiye ayrılmıştır.³²⁸ Van-Çavuştepe'de yapılan kazılar neticesinde karınlarına kadar toprağa gömülü büyük küpler bulunmuştur. Bu küplerin her biri 100 litre kapasiteliydi ve içinde

³²³ P.Zimanski Ecology **And Empire: The Structure of The Urartian State**, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1985 s.1

³²⁴ V.Sevin , "Aşiretten Krallığa Urartular", s.67

³²⁵ İ. Durmuş "İskitler'de Ölü Gömme Geleneği", **Millî Folklor**, Sayı: 61, (2004), s. 26

³²⁶ B. Nikolayeviç Grakov, **İskitler**, s. 94.

³²⁷ Belli Oktay, "Sulama Yapıları" **Arkeo-Atlas**, S. 4, 2005s.89

³²⁸ V. Sevin, **a.g.e**, Urartu, Dağların Medeniyeti, s.216

buğday ya da şarap saklanıyordu.³²⁹ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Urartulular sosyal yaşamında buğday en önemli besin maddesi durumundaydı. Ayrıca Urartulular'ın kûspe, susam, elma, kiraz, nar ve mercimek yetiştirdikleri ele geçen arkeolojik buluntularla kanıtlanmıştır.³³⁰

Hem Urartu hemde İskitler tarımla uğraşan iki topluluktur. Fakat tarım Urartulular tarafından daha fazla rağbet görmüştür. Bunun en büyük nedeni sürekli bir yerde ikamet etmeleri ve yaşadıkları kale şehirlerde uzun süren kış ayında besin için tarım ürünlerine ihtiyaç duymayalarıydı. Bu nedenle yakın yerlerdeki su havzaların önlerine sulama sistemleri yaparak bu sulardan tarım ve sulamada yararlanmışlardır. Uzun kış ayları her şehirde büyük depolar inşa ederek kendileri için en önemli besin maddesi olan buğday'ı burda saklamışlardır. Arkeolojik ve antik kaynaklardan anlağımız kadar ile yalnızca sınırlı sayıdaki İskit grubu tarımla uğraşmıştı. Bu nedenle her iki toplumdaki tarım faaliyetleri farklılık göstermektedir. Urartulular tarım için gerekli olan suyu uzak mesafelerden sulama sistemleri yardımıyla getirirken, İskitler'de böyle bir uygulamanın varlığına dair kanıtlara henüz ulaşılmamıştır.

B) Hayvan Besiciliği

Tarım faaliyetlerini sınırlı olarak yapabilen İskitler bunun yerine yaşam şartlarının gereği olarak hayvan beslemişlerdir. Sığır, koyun ve at besleyen İskitler'in ekonomisi hayvancılığa dayanmıştır. Bu durum, onların hayat tarzıyla yakından alakalıdır.³³¹ At, sığır ve koyun besleyen İskitler, yalnızca domuz beslemiyorlardı.³³² Herodotos ve Hippokrat'ta verilen bilgilere göre hakkında belli bir fikir sahibi olduğumuz göçebe hayvancılık, genellikle bir otlaktan diğerine gidilerek yer değiştime şeklinde yapılıyordu. Bir mera iyice kullanıldıktan sonra yeni bir meraya gidiliyordu. Bir yerde uzun süre

³²⁹ V. Sevin , “Aşiretten Krallığa Urartular” *National Geographic*, s. 74

³³⁰ B. Piotrovsky, *The Ancient Civilitain of Urartu*, *Barrie&rocliff: The Cresset Press*, London 1969 s138-140

³³¹ İ. Durmuş, “İskit Kültürü”, s. 21

³³² Herodotos, *a.g.e*, IV s. 218

kalınmıyordu. Strabon'a göre Azak civarında yaşayan İskitler kış aylarında kuru ot bulmak için bozkırda uzun ve kuru ottabakasının korunduğu nehir ağızlarına göç ediyordu.³³³

Urartu topraklarında alçak alanlarda tarım yapılırken yüksek alanlarda ise hayvancılık yapılmıştır. Sert iklim şartları ve verimli toprakların azlığı nedeniyle insanlar hayvancılıkla tarımdan daha fazla uğraşmışlardır. Tarım için gerekli alanlar yeni yerlerin ülke topraklarına katılması ile sağlanmıştır.³³⁴ I. Argisti'nin kurmuş olduğu Argistihinili(Argisti'nin yeri ya da yerleşmeleri) şehrinde evlerde yapılan kazılarda at, koyun, keçi, domuz, köpek, tavuk, kaz ördek ve güvercin gibi hayvanlara ait kemiklere rastlanmıştır.³³⁵

1. At Besiciliği: Atlı göçbe bozkır hayatı yaşayan İskitler, yaşadıkları hayatlarının gereği olarak hayvan yetiştiriciliğine önem vermişlerdir. İskit hayat tarzının temelini, at besiciliğine dayanmaktaydı.³³⁶ At yetiştirdiği bilinen ilk kavim Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskitlerdir.³³⁷ İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmekteydiler. Ancak hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir.³³⁸ Herodotos'dan öğrendiğimize göre en büyük İskit kolu olan Massagetler taptıkları tek tanrı olan güneşe at kurban etmekteydiler. Bunun amacı ise ölümsüzlerin en hızlı olanına fanilerin en hızlısını adamaktır.³³⁹ Yunan âlimlerinden Hippokrates eserinde İskitler hakkında; kısırak sütü içerler, kısırak sütünden bir nevi peynir yaparlar şeklinde bilgi vermektedir.³⁴⁰

İskit kültüründe olduğu gibi Urartu kültüründe de at önemli bir yere sahipti. Urartulular çok iyi atlar yetiştiren bir ülkeydi. Bu atlar süvari birlikleri

³³³ B. Nikolayeviç Grakov, **a.g.e.**, s. 95

³³⁴ T. Sağlam, "Urartu Devletinin Sosyal ve Yapısal Karakteri, **Arkeo- Atlas S.4**, 2005,s.119

³³⁵ M. Salvini, **Urartu Kültürü ve Tarihi**, Arkeoloji Sanat Yayınları, çev. Belgin Aksoy, İstanbul 2006 s.140-144

³³⁶ M.Ekrem, **a.g.e.**, s. 41.

³³⁷ J.Deer, , "İstep Kültürü", s. 162.

³³⁸ İ.Durmuş, "İskitler'in Kimliği", **Türkler 1.**,Ankara, 2002, s. 623

³³⁹ Herodotos **a.g.eIV**, s.88

³⁴⁰ A. GAlip. ;"İskitler'de Hekimlik", s.43

birlikte düşmana korku salan savaş arabalarında kullanılıyordu. Bu arabalar iki at tarafından çekilmekte, içinde bir sürücü ve bir savaşçı bulunmaktaydı. Urartulular kendi aralarında at yarışları düzenliyolardı. Bu yarışlardan birinde kral Minua'nın atı Arsibi en uzun mesafeye sıçrayarak ödül kazanmıştı. Urartu bölgede at yetiştiriciliği konusunda komşularından üstün bir konumdaydı. Bu nedenle Assur imparatorluğu ordusu için atları ve yetiştiricileri Urartulular'dan temin ediyordu.³⁴¹

Tüm bu bilgilerden anladığımız kadarı ile at her iki toplum için vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Atlı-göçebe yaşam tarzının temsilcisi olan İskit erkekleri yaşamlarını at üzerinde geçiyordu. İskit ordusunun en önemli vurucu gücünü süvari sınıfı oluşturmakta ve dini hayatta tanrıları için at kurban etmekteydiler. Urartulular şehir hayatı yaşamasına rağmen ekonomik hayatlarında askeri seferlerden elde ettikleri gelirler büyük öneme sahipti. Bunun için güçlü orduya sahip olmaları gerekmiş ordunun merkezinde süvari birlikleri ve atların çektiği savaş arabaları yer almıştır. Assur imparatorluğunun at ihtiyaçlarını Urartu devletinden karşılaması onların at yetiştiriciliği konusunda geldiği noktayı göstermektedir. İskitler'den farklı olarak Urartulular tanrıları için hiç at kurban etmemişlerdir. Sonuç olarak her iki kültürde atın önem inkâr edilemez.

2. Koyun ve Sığır Besiciliği: İskitler'in besledikleri hayvanlar arasında atlardan başka sığır ve koyun sürüleri de vardır. Bu konuda Hippokrates Havalat, Sular ve Yerler adlı kitabında şu şekilde bilgiler vermektedir: "İskitler başka bir yere giderken kadınlar ve çocuklar iki ya da üç çift öküzün çektiği arabalarda, erkekler ise at üstünde onların yanında gitmektedir. Onları ise koyun sürüleri, sığırlar ve atlar izlemektedir."³⁴²

Urartulular'ın tıpkı İskitler gibi koyun ve sığır beslemiştir. Bu hayvanların beslendiğine dair en güzel delil tanrıları için sürekli olarak koyun

³⁴¹ V Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartulular", s.70

³⁴² İ.Durmuş . "İskit Kültürü",s.21

ve sığır kurban etmeleridir.³⁴³ Ayrıca Urartu şehir olan Argistihinili'deki evlerde koyun ve sığır kemikleri bulunmuştur. Bu evlerde domuz kemiklerine rastlanması onların domuz da beslediğini kanıtlamaktadır.³⁴⁴

İskit ve Urartulular koyun ve sığır beslemiştir. Herodotos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere hiç domuz beslemeyen İskitlere karşılık, Urartu şehirlerinde bulunan domuz kemikleri sayesinde onların domuz beslediğini anlamaktayız.

C. Ticaret

İskitler, zenginliklerinin ve servetlerinin çoğunu ticaretten ve özellikle de Yunanistan ile yapılan ticaretten sağlayan, refah içinde yaşayan bir kavimdi. Karadeniz'in kuzey sahilinde yer alan Grek kolonileri arasında en önemlileri; Bug nehrinin ağzındaki Olbia; Kırım'da şimdiki Sivastopol şehrinin yakınındaki Cherson; Kimmer Bosporus'undaki Panticapaeum³⁴⁵dur. Bu şehirlerden, MÖ 645 yılında bir Grek ileri karakolu olarak kurulan Olbia'nın, İskit-Grek ticaretinde önemli bir merkez haline gelmiştir.³⁴⁶ İskitler, MÖ 2. yüzyılla birlikte Ege dünyası ile ticaret yapamaz hâle gelmiştir. Çünkü Persler, bu ticari akışa büyük bir darbe vurmuştu. Dolayısıyla İskitler'in bölgeyi denetleyici tutumlarının bir önemi kalmamıştır. İonlu tüccarlar da başlarındaki Persli idareciler yüzünden istedikleri gibi hareket edememişlerdir.³⁴⁷

Urartulular, Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran dahil olmak üzere geniş bir alanda yaşamışlar³⁴⁸ ve başkent Tuşpa dahil olmak üzere bir çok şehir kurmuşlardır. Urartu sosyal sınıfının büyük bir kısmını çiftçi

³⁴³ A. Çilingiroğlu, Urartu Dini, *Arkeo-Atlas* S. 5 İstanbul, s115

³⁴⁴ M.Salvini, *Urartu Kültürü ve Tarihi*, s.143,144

³⁴⁵ Modern Kerch

³⁴⁶ E. Memiş, *İskitler'in Tarihi*, s. 59.

³⁴⁷ A. Yılmaz, *İskit Sanatı*, s. 31.

³⁴⁸ K. Köroğlu, "Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı ve Qualha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası"s.717

ve zanaatkarlar oluşturmaktaydı.³⁴⁹ Urartu ekonomisi savaş ganimetleri, hayvancılık ve tarıma dayanıyordu. Bu nedenle Urartu ekonomisinin içinde ticaretin ne kadar yer tuttuğuna dair bir bilgiye henüz ulaşılmamıştır.

1. İhracat: İskitler'in en önemli gelir kaynağı Karadeniz'in kuzeyindeki Yunan kolonilerinin ihtiyacını karşılayan tahıl ticareti idi.³⁵⁰ İskitler'in egemenliği altındaki Güney Rusya topraklarında yetiştirilen buğday, İskitler tarafından Pontuslu Yunan kolonistlere satılıyordu. Ayrıca İskitler, Pontus Greklerine tuz, uskumru balığı, bal, balmumu, et ve süt, deriler ve kürk ihracatıda yapmışlardır.³⁵¹ İskitler kereste ihracatı da yaptıkları bilinmektedir. Tarihçilerin naklettiklerinden anlaşıldığı kadarıyla İskitya'dan sevk edilen gemi yapımına elverişli kereste Olbia ve Bospor üzerinden ihraç ediliyordu. Yazılı kaynaklar bu tür kerestenin Kolhida'dan geldiğini belirtmektedir.³⁵²

Urartulular M.Ö 1. birinci binin başından M.Ö 600 yılın sonunda Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da güçlü bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür.³⁵³ Kurulduklarından yıkılışlarına kadar sürekli Assur devleti ile mücadele halinde olan Urartulular savunma için büyük kale ve sur duvarları inşa etmiş, bu şehirlerin içine büyük depo binaları yapmış ve madencilik alanında büyük gelişme göstermişlerdir.³⁵⁴ Fakat Urartu şehirleri ticaret merkezi olmaktan uzaktı.³⁵⁵ Yalnızca Urartu askeri kültüründe yer alan atlar ihraç malları kullanılmıştır. Urartulular at yetiştiriciliğinde komşularına göre öndeydi. Assurlular orduları için gerekli olan atları Urartulular'dan temin ediyordu.³⁵⁶

³⁴⁹ M.Salvini, **a.g.e**,2006

³⁵⁰ A.Soyсал. Гүн, **Erken İç Asya Tarihi** s. 151

³⁵¹ E. Memiş, **age.**, s. 59-60.

³⁵² B. Nikolayevič Grakov, **age.**, s. 107-109

³⁵³ S.Çelikel "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki bir Grup Urartu Mührü" s. **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1987 Yıllığı** Ankara 1987 s.1

³⁵⁴ P. Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler, **Arkeo-Atlas**, S.4,2005

³⁵⁵ V. Sevin **a.g.e. Urartu, Dağların Uygarlığı**, s.212

³⁵⁶ V. Sevin, **Aşiretten Krallığa Urartular**, s.70

2. İthalat: İskitler, Greklerden dokuma ürünleri, şarap, zeytinyağı ve muhtelif sanat ve lüksle ilgili şeyler satın alıyorlardı.³⁵⁷ Bu sanat ve lüks ürünlerinin başında İskit ileri gelenlerinin beğenileri doğrultusunda şekillendirilmiş altın geliyordu. Zengin İskitler'in altına olan ilgilerini antik yazarlardan ve arkeolojik buluntulardan anlamaktadayız.³⁵⁸ Çok eskiden beri Yunanlılar'dan ithal edilen kap kacaklar arasında şarap içmek için kupa ve kâselerde önemli yer tutmaktadır. Kolonizasyon devrinde ise bu kapların yanı sıra, deniz yoluyla şarap ithalinde kullanılan büyük amforalara rastlanmaktadır. Bu tür amforalarla İskitya'ya zeytinyağı da götürülürdü. Kaynaklarda bu konuda çok az bilgi bulunmasının sebebi, belki de zeytinyağı ihracının ikinci kalem mallar arasında yer almasıydı. İskit tarihinin akışı boyunca, ithal edilen malların türünde pek bir değişiklik olmamıştır.³⁵⁹

Tarım, hayvancılık ve hammadde yataklarının kullanımı savaş ganimetleri ile birlikte Urartu ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı.³⁶⁰ İhraç mallarında olduğu gibi ithal malları hakkında henüz yeterli bir bilgiye ulaşılmamıştır. Yalnızca Urartu yerleşimlerinde yapılan kazılar sonucunda Friglere ait çanak-çömlek bulunmuştur.³⁶¹

İskit ve Urartu ticari hayatları baktığımız zaman Urartu ticari hayatı ile ilgili yeterli bilgi olmaması nedeniyle bu konuda mukayese yapmak son derece zordur.

Ç.Sosyal Hayat:

İskitler'in sosyal hayatını yaşadıkları bölgenin coğrafyası belirlemiştir, uçsuz bucaksız bozkırlarda atlı-göçebe olarak yaşayan İskitler hayvancılıkla uğraşmışlar ve hayatlarını hayvanlarına yeni otlarlar bulmak için sürekli

³⁵⁷ E. Memiş a.g.e., s. 59-60.

³⁵⁸ A. Yılmaz, "İskit Sanatı", s. 27.

³⁵⁹ B. Nikolayevič Grakov, *İskitler*, s. 105

³⁶⁰ T. Haluk Sağlam, "Urartu Devletinin Yapısal ve Çevresel Karakteri" *Arkeo- Atlas* S.5, 2006 s.119

³⁶¹ S.Conka . "Ekonomi Metal Ticaret", s.57

hareket halinde geçirmişlerdir. Bozkır coğrafyasının iklimi gereği insanlar sürekli hayat mücadelesi halinde olmuşlardır. Hayatları hayvanlarına otlak bulmak için bir obadan diğer obaya göç ederek geçmiştir.³⁶²

Urartulular'ın da sosyal hayatlarını yaşadıkları bölgenin coğrafyası belirlemiştir. Onlar hem hayvancılıkla hemde tarımla uğraşmışlardır. Tarım için büyük su sistemleri kurarak uzak mesefelerdeki suları verimli tarım alanlarına getirmişlerdir.³⁶³ Tıpkı İskitler gibi hayvancılıkla uğraşan Urartulular, hayvanlarını yazın taze otlarla beslemek için yaylalara göç etmişlerdir. Ayrıca yaylaya çıktıkları zaman hayvanlarını Assur tehlikesinden de korumuşlardır. Çünkü bu yaylarlar Assurların ulaşamayacağı kadar yüksekti ve Assurlular kışın Urartu ülkesine sefer yapmıyordu.³⁶⁴

Yaşam şartları gereği İskitler arasında hayvancılık önemli bir konumda idi. Hayatlarının temelini at oluşturmaktaydı.³⁶⁵ Bilinen at yetiştiren ilk kavim Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskitlerdi.³⁶⁶ İskitler atları hayatlarının her alanında kullanmışlardır. Atlar onlar için vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir. Savaşta, göçte ve öldüklerinde atlarını yanlarından ayırmamışlardır.³⁶⁷

Urartu ekonomisini tarım, hayvancılık ve savaş ganimetlerine dayanmaktaydı. Tıpkı İskitler gibi Urartulular'da atı savaşlarda kullanmışlardır.³⁶⁸ Ordularının vurucu gücünü oluşturan savaş arabaları iki at tarafından çekiliyordu. Assurlular kendi orduları için gerekli at ve at yetiştiriciliği ihtiyacını Urartulular'dan karşılamıştı.³⁶⁹ Fakat dini hayatta atın herhangi bir rolü yoktu.

³⁶² A.Soyal Gün. a.g.e, s.147-148-149

³⁶³ A.Çilingiroğlu "Urartu Krallığı ve Tarihi" İzmir 1997 s.5

³⁶⁴ A.Çilingiroğlu, a.g.e, s. 6

³⁶⁵ E Memiş a.g.e s.41

³⁶⁶ J.Deer, a.g.m s 162

³⁶⁷ T.Taner "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler", s.597

³⁶⁸ V. Sevin, a.g.e "Urartu, Dağların Uygarlığı", s. 220

³⁶⁹ V.Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s68

Sürekli hareket halinde olmaları nedeniyle İskitler en küçüğü 4 tekerlek olan öküzlerin çektiği büyük arabalarda yaşamışlardır. Bazen bu tekerlek sayısı altıya çıkmakta, bazı arabalar tek odalı bazıları 3 odalı idi. Üzerleri keçe ve deri ile kaplı olan bu arabalar soğuk ve yağmuru geçirmezdi. Bu arabalar bazen 2 çift bazen 3 çift çekerdi. Öküzlerin boynuzu soğuk nedeni ile çıkmazdı. Kadınlar ve çocuklar arabaların içinde otururlar, erkekler at ile yanlarında gelirlerdi.³⁷⁰ İskitler arasında bu arabalar kutsal sayılmıştır. Pazırık kurganlarında çıkan araba buluntuları bunu açıkça göstermektedir.³⁷¹ Bu arabalar tıpkı at gibi İskitler'in hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Tarımla ve zanaatla uğraşan Urartulular şehirlerde, hayvancılıkla uğraşan Urartulular göçebe olarak yazın yaylalarda yaşamışlardır.³⁷² Urartulular oturacakları yeri seçme özgürlüğüne sahip değillerdi. Onlar merkezi otorite tarafından belirli bölgelere iskan ettirilmişlerdir. Urartu şehir planmasında halk kalelerin eteklerinde iskan etmiş, bazı evler zamanla birleşerek küçük kentler halini almıştır. Evler plansız ve düzensiz yapılmıştır.³⁷³ Bununla birlikte Urartulular arabalardan etkili biçimde savaşlarda yararlanmışlardır.³⁷⁴

Sosyal yaşamlarının ayrılmaz diğer bir parçasıda çadırlardır. Bir yerden başka bir yere göç eden İskitler, konaklayacakları yere geldikleri zaman çadırları kullanmışlardır. Yine bu çadırlar atlar ve arabalar gibi kutsal sayılmış saygı görmüştür. Ölülerini gömmek için yaptıkları kurganlar aslında bir çadır modelidir.³⁷⁵

Urartuluların sosyal hayatlarında çadır kullandıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Fakat yaz aylarında hayvanlarına taze ot bulmak için hayvancılıkla uğraşan Urartulular büyük ihtimal çadırlarda yaşamışlardır.

³⁷⁰ A.Galip, "İskitler'de Hekimlik" s.43

³⁷¹ T. Tarhan, **a.g.m.** s.599

³⁷² T. Sağlam, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", s.119

³⁷³ A.Çilingiroğlu "Urartu Krallığı ve Tarihi" s. 81

³⁷⁴ V. Sevin, Aşiretten Krallığa Urartular, s.68

³⁷⁵ İ. Durmuş- Abdülhalük Çay, "İskitler.", s. 585

İskitler kıyafetlerini farklı süslerle süslemeye de düşkündü. Öyle zarif ve ince applike işliyordlardı ki ustalıkla yapılmış nakışlara taş çıkartıyordu. Kendileri için genelde kürk ve deri kullanarak muhteşem kıyafetler yapıyorlardı. Aslında, derileri ve ciltleri öyle bakımlıydı ki uzaklarda alıcı bulabiliyorlardı. Pazırık'ta bulunan deri en üst kaliteydi ve kalın, ağır deriden günümüzde bulunan ürünler gibi iyi ve esnek ürünlere kadar çeşitleri bulunuyordu. Burada, çoğu sağlam birçok elbise toprak altından çıkarılmıştır. Bu kıyafetlerin arasında ölümlerin diğer tarafa götürdükleri varsayılan pantolonlar bulunmamış ancak iyi korunmuş iki tane dikilmiş yün tunik bulunmuştur. İkisinin de bel bölgesi ustalıkla şekillendirilmişti ve üçgen parçalarla kalça bölgesinde açılıyordu. Bu tunikler ceketlerin ya da yeleklerin altına gömlek gibi giyiliyordu. Bu yeleklerden üçü Pazırık'ta korunuyordu. Hepsinin de deseni aynıydı ve gömlektten daha düze ve uzundu ancak en az onlar kadar iyi dikilmiş ve ardından süslerle ve applike tasarımlarla süslenmişti.³⁷⁶ Giydikleri bu kıyafetler sayesinde İskitler en vahşi atın üzerinde dörtnala giderken bile kıyafetleri onları kısıtlamayacak hale gelmiştir. Dar, kemerli tunik ve sıkıca bağlanmış başlık aynı zamanda tüm hava koşullarında koruma sağlar. Bu kostümün bir çeşidi Avrasya ovasındaki tüm at binicileri tarafından giyiliyordu.³⁷⁷

Urartulular'da tıpkı İskitler gibi süslerine çok düşkünlerdi. Süsleri kraldan asile kadar herkes kullanmaktaydı. Kullanılan en yaygın takı türü bileziklerdi. Bilezikler üzerinde kullanılan motifler sosyal tabakayı belirtmekteydi. Ejder ve aslan motifli bilezikler asiller tarafında kullanılıyordu. Bir diğer takı türünde yüzüklerdi. Karagündüz'deki mezarlarında cesetlerin parmaklarında çok sayıda yüzük bulunmuştur. Ayrıca Urartulular süs eşyası olarak iğne ve küpede kullanmışlardır. Küpeler genellikle altından yapılmıştır ve yine küpeler asil halk tarafından kullanılmıştır.³⁷⁸ Kullanılan bir diğer süs eşyasıda boncuklardır. Urartulular döneminden çok önce kullanılmaya

³⁷⁶ T.T.Rice ,**a.g.e**, s.64

³⁷⁷ T.T.Rice, **a.g.e**, s.65

³⁷⁸ N. Arslan Sevin , “Urartu Takı Sanatı”**Arkeo-Atlas** S.4, 2005 s.108,109

başlanmıştır. Boncuk sosyal yaşamda kullanıldığı kadar tanrılara adak olarakta adanmıştır. 1971 yılında Giyimli köyünde bulunan adak levhasında insanlar ellerinde boncuk dizileriyle tanrıya doğru yürürken tasvir edilmiş, yine elinde boncuk kolye tutan tanrı ya da rahipler görülmektedir.³⁷⁹ Balavat kapısı adak levhasından tasvir edilen Urartu askerleri kısa etek, başlarında sivri uçlu kulaklıkları miğfer giymektedirler.

Tüm bu bilgilerden anladığımız kadar ile her iki toplumun sosyal hayatını yaşadıkları çevre belirlemiştir. İskit ve Urartulular tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Her iki toplumda at, sığır ve küçükbaş hayvan beslemiştir. İskitler domuz beslemezken, bulunan domuz kemikleri sayesinde Urartulular'ın domuz beslediklerini bilmekteyiz. İskitler'de at sosyal ve askeri kültürde merkezde yer alırken, Urartu kültüründe sadece askeri alanda kullanılmıştır. Her iki toplumda atın savaşlardaki rolü sayesinde düşmanlarına üstünlük sağlamıştır. İskitler bir obadan diğerine göç ederken iki ya da üç odalı arabalar kullanmışlar, Urartulular arabaları sadece savaşta vurucu güç olarak kullanmışlardır. İskitler çadırdaki yaşarken Urartulular düzensiz planlı büyük evlerde yaşamışlardır. İskit ve Urartu toplumu süslerine son derece düşkündür. Her iki toplumunda mezar buluntuları arasında süs eşyaları vardır. Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı üzere tam olarak örtüşmesede her iki toplumun sosyal hayatında benzerlikler vardır.

4. İSKİT ve URARTULULAR'DA DİNİ HAYAT

Bütün göçebe ve dağlı kavimlerde olduğu gibi İskitler'de ruha inanış düşüncesine sahiptiler. Yaşadıkları çevre ile sürekli bir mücadele halinde olan İskitler zaman zaman bir takım garip doğa olayları ile karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu olayları ruhlara bağlamışlardır.³⁸⁰ İskitler ruhları kendilerine yardım eden iyi ruhlar ve yardım etmeyen kötü ruhlar olarak ikiye ayırmışlardır. İskitler Grekler ile kültürel

³⁷⁹ N. Arslan Sevin-V.Sevin, "Urartu Boncukları", **Toplumsal Tarih**, Mart 2008, İstanbul, s.33,34

³⁸⁰ T.Tarhan "İskit Dini İnanış ve Adetleri, s.147

etkileşime girmeden önce dinlerinde şamanizme ait izler vardı.³⁸¹ Şamanlar ulu kişilerdir. Hem ruhlar aleminden hemde gaipten haber vermekteydiler. Ayrıca hekimlikte yapmaktaydılar.³⁸² İskitler’de ruhlar alemi dışında birde tanrılar alemi vardır. İskitler’de ruhlar aleminin şekillenmesinde Greklerin büyük katkısı olmuştur. İskit-Grek kültürel etkileşimi İskitler’in Karadeniz’in kuzeyine yerleşmeleri sonucunda başlamıştır. İskit tanrılar alemi ile ilgili bilgilere yalnızca Herodotos sayesinde bilmekteyiz. Bu nedenle bu bilgiler yalnızca Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan İskitler için geçerlidir.³⁸³

Urartulular ise İskitler’den farklı olarak yerleşik bir hayatta geniş bir coğrafyada yaşamışlardır. Birçok farklı kültürü bir arada barındıran bu devlet Assur tehlikesine karşı insanları bir araya getirmek ve ortak hareket etmek için din unusurunu kullanmıştır. Bunun sonucu olarak din Urartu yaşamında merkezi bir rol üstlenmiştir.³⁸⁴ Urartu toplumunda en önemli tanrı Haldi’dir. Kral aynı zamanda Haldi’nin başrahibidir.³⁸⁵ Urartulular tabiat olaylarının tanrılar tarafından gerçekleştirildiğine inanmışlar ve tanrılarını insan formunda yanlarında kutsal hayvalarla birlikte tasvir etmişlerdir. Tanrılar panteonunu oluştururken özellikle kendilerin önce Anadolu coğrafyasında yaşayan Hurriler’den etkilenmişlerdir.³⁸⁶

A. Tanrılar Alemi

Herodotos’un verdiği bilgilere göre İskit tanrılar alemi şunlardır:

³⁸¹ İ.Durmuş “İskit Kültürü” s.16

³⁸² T.Tarhan “Ön Asya Dünyası’nda İlk Türkler” s. 398

³⁸³ İ.Durmuş ,**İskitler**, s. 100

³⁸⁴ T.Tarhan “Urartu Devletinin Yapısal Karakteri” s.288

³⁸⁵ A. Erzen: **Doğu Anadolu ve Urartulular(Eastern Anatolia and Urartians)**, T.T.K Basımevi Ankara 1992 s.26

³⁸⁶ A.Erzen, **a.g.e** ,s. 26-27

Tabiti(hestia): Ocak tanrıçası. İskitçe’de tabiti tap ‘bulmak, hizmet etmek’ iti/idi büyük ulu anlamına gelmektedir.³⁸⁷ Tabiti’ye Grekler ocak tanrıçası Hestia demekteydiler. Kutsal ateş çadırda yandığı için Grekler İskitler ile ilgili böyle bir benzetme yapmış olabilirler. Çünkü Tabiti aynı zamanda çadırın koruyucu tanrıçası idi.³⁸⁸

İskitler’in Karadeniz’in kuzeyine gelmesinden çok önce burada bulunan halklar tarafından tapınım gören bu tanrıça, İskitler tarafında da benimsenmiştir. Bronz çağında Urallar ve Dinyeper nehirleri arsında ele geçen küçük figürler ile Elam, Babil ve Mısır’da çok sonralar ele geçen figürler arasında büyük benzerlikler vardır. Kırım’da bulunan “Büyük Tanrıça” heykeli M.Ö.IX y.y’a tarihlenmektedir, kolları arasında çocuk taşırken ayakta tasvir edilmiştir. Fakat bu tanrıça İskitler arasında hiçbirzaman ana erkilliği tavrı etmediği gibi henüz bereket tanrıçası olarakta kabul görmüyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere İskitler bu bölgeye geldikten sonra bu tanrıça ile tanışıp onu kabul etmişlerdir.³⁸⁹ Ele geçen arkeolojik buluntulardan Tabiti İskitler’in siyasi koruyucusu olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö IV ve III’dan kalma eserler üzerinde krallar güçlerinin sembolü olan ryton ve asayı Tabiti’nin elinden alırken tasvir edilmiştir. Bundan da İskit kralları güçlerini Tabiti’nden alıp halklarını bu güçle yönetmişlerdir.³⁹⁰ Aynı zamanda İskitler ocak tanrıçasına kurban kesmek ve şarap dökmek şeklinde hediyeler sunuyorlardı.³⁹¹

Papaïos=Zeus: En üst tanrıdır. Tanrıların ve insanların kralı babasıdır. İskitçe papios ‘baba’ demektir.³⁹² Aynı zamanda bulut, yağmur, gökgürültüsü ile yıldırımın yaratıcısıdır.³⁹³

³⁸⁷ Mirfatih Z. Zekiyeve Türkler’in ve Tatarların Kökeni s. 181-182

³⁸⁸ T.Tarhan “İskit Dini İnanış ve Adetleri,” s.149

³⁸⁹ T.Tarhan, **a.g.m** s.¹⁵⁰

³⁹⁰ T.Tarhan **a.g.m** , s. 151

³⁹¹ E. Esin “İç Asya’da.. s.496

³⁹² Mirfatih Z. Zekiyeve, Türkler’in ve Tatarlar’ın Kökeni s. 181

³⁹³ Tarhan **a.g.m** s.152

Apaia=Hera: Göğün tanrıçası olarak ay, yıldız, fırtına ve sise hükmedebilmekteydi. Evliliğin ve evlilikte kadın haklarının savunucudur. Ayrıca baş tanrı Zeus'un eşidir. İskitler'de de Papaïos'un eşidir.

Oitasyros=Apollon: Işık kötülükler yok eden, halkı koruyan kehanet tanrısıdır. Tanrılar panteonunda Artemis'in erkek kardeşidir. Oitasyros'un Gongos yani güneş olduğu kabul edilmektedir.³⁹⁴

Artimpassa=Aphrodite: Kadının güzelliğin, aşk ve sevginin tanrıçasıdır. Aynı zamanda ilkbahar ve çiçeklerin, deniz köpüklerinin ve dalgalarının tanrıçasıdır. İskitler'de ay tanrıçası olarak saygı görmüştür.³⁹⁵

Thamimasades veya Thagomasades=Posedion: Deniz ve su tanrısıdır. Posedion İskitler'de süvarilerin tanrıçasıdır. Bazı tarihçiler Posedion'u kanatlı at figürü ile ilişkilendirmişlerdir³⁹⁶. Atın ve biniciliğin koruyucusu olarak Kralı İskitler tarafından kabul görmüştür.³⁹⁷

Ares(Yerli bir İsmi yok): Savaş tanrısıdır. Fakat İskitler ikinci derece bir tanrı olarak Ares'e önem vermişlerdir³⁹⁸. Bunu Ares dışında diğer tanrılar için tapınak yapmadıklarından anlamaktayız.³⁹⁹ Ares İskitler arasında "Kılıç fetişi veya Akinakez" olarak saygı görmektedir. Bu kılıç İskitler arasında yaygın olarak kullanılmakta 50-60 cm. boyundaydı.⁴⁰⁰ Herodotos'un verdiği bilgilere bakacak olursak; her bölgede Ares adına büyük tapınaklar yapılmaktaydı. Tapınaklar etraftan getirilen çalılarla üst üste yığılması ile meydana getirilmekteydi. Her yıl bozulan yerler yeni çalılar getirilerek onarılmaktaydı. Dikdörtgen

³⁹⁴ İ.Durmuş "İskit Kültürü" s. 18

³⁹⁵ T. Tarhan a.g.m s.152

³⁹⁶ M. Z. Zekiye" a.g.e s.181

³⁹⁷ T.Tarhan a.g.m s.151

³⁹⁸ A. Ayda "İskit ve Etrüskler Arasındaki Benzerlikler,s.291

³⁹⁹ Herodotos,a.g.e IV. Sayfa 217

⁴⁰⁰ T.Tarhan a.g.m s.15

şeklindeki bu yapıya yandan çıkılmakta ve üstünde Ares'i simgeleyen bir kılıç bulunmaktaydı.⁴⁰¹

Ares'e yapılan bu ibadet şekli diğer kùltlerden ayrı gibi gözükmemektedir. Sunu tepeler üzerine yapılmış kılıçlara saygı göstermek köken olarak Trak kùltürüne benzemektedir. Zaten Batı İskitler'i Traklar ile askeri ve kùltürel etkileşim içine girdiği bilinmektedir. Fakat Ares'e yapılan bu ibadet şeklinin doğu İskitler arasında nasıl yapıldığı bilinmemektedir.⁴⁰² Tanrılar panteonundan anlaşıldığı üzere İskitler tek tanrılı değillerdi. İskitler'in çok tanrılığı Grek kùltürü ile etkisini sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu etkinin doğuda bulunan İskitler'e ulaşım ulaşmadığı tam olarak bilinmemektedir. Elimizde bu konu ile ilgili tek kaynak Herodotos'un verdiği bilgilerdir. Ayrıca en büyük İskit topluluğu olan Massagetler'in tek tanrı inancına sahip olduğu bilinmektedir⁴⁰³ Herodotos'un verdiği bilgire bakacak olursak Massagetler için: *Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler; ölümlülerin en hızlısı, tanrıların en hızlısına adanmıştır.*⁴⁰⁴ Bu bilgidenden de anlaşılaacağı üzere Massagetler arasında tek tanrı inancı hakimdir.

Urartu tanrıları ise;

Meher kapısı yazıtında 79 tane vardır. En önemli 3 tanrı Haldi, Teişeba ve Şiüini'dir.

Haldi: Assur tehlikesinin ortaya çıkması ile bir bayrak altında birleşen Urartu beylikleri, beylikleri birleştirici güç olarak dini kullanmışlardı. Kurdukları tanrılar panteonun başında baş tanrı Halidi'yi yerleştirmişlerdi.⁴⁰⁵ Haldi aslan üzerinde sakallı ya da sakalsız

⁴⁰¹ Herodotos .a.g.e IV s.217

⁴⁰² T. Taner "İskitler'in Dini İnaç ve Adetleri"s.152

⁴⁰³ İ.Durmuş, **İskitler** s. 111

⁴⁰⁴ Herodotos,a.g.e I s. 88

⁴⁰⁵ T. Tarhan, "Urartu Devletinin Yapısal Karakteri" s.288

olarak tasvir edilmişti.⁴⁰⁶ Urartulular savaşa giderken Haldi'nin ordunun önünde gittiğine inanıyorlardı. Ondan aldıkları manevi güç ile savaşları kazanacaklarını umuyorlardı.⁴⁰⁷ Kral, Haldi'nin başrahibidir ve onun himayesinde yer alır. Savaşlar, barışlar ve imar faaliyetleri Haldi'nin himayesinde yapılırdı.⁴⁰⁸ Tanrı halidi için adaklar adanır, belirli aralıklarla kurbanlar kesilirdi. Aynı zamanda Haldi savaş ve barış tanrısı idi.

Teişeba: Fırtına tanrısıdır. II.Rusa iktidarının belirli dönemlerinde onun adına kentler kurmuştu. Kökeni yukarı Dicle vadisindeki kutsal kent Qumenu'dan gelmektedir.⁴⁰⁹ Tanrılar panteonunda aslan üzerinde her iki elinde şimşek demeti tutar vaziyette Tanrı Haldi'ninin arkasında tasvir edilmiştir. Urartu inancında hava tanrısıdır.⁴¹⁰

Şiuini: Teişeba'nın hemen arkasında kanatlı güneş diski içinde ve ayakta boğa üzerinde tasvir edilmiştir. Başında konik biçimli miğfer taşımaktadır. Urartu tanrılar panteonunda 3. sırada yer almaktadır. Urartu inancında güneş tanrısıdır.⁴¹¹

İskit ve Urartu tanrılar panteonuna baktığımız zaman isim olarak olmasa bile tanrılara yüklenen anlam olarak benzerlikler vardır. İskitler savaş tanrısı olarak Ares'i kutlu saymışlar ve ona inanmışlardır. Urartulular ise Haldi'yi savaş tanrısı olarak görmüşler savaşları onlardan aldıkları manevi güçle sayesinde kazanacaklarına inanmışlardır. İskit kralları Tabiti'den aldıkları güçle halkını yönetirken Urartu kralları bu gücü Haldi'den almıştır. Oitasyros İskitler'in güneş tanrısı iken Şiuini Urartulular'ın güneş tanrısıdır. Papois İskitler arasında fırtına ve şimşek tanrısı olarak ibadet görürken Teişeba ise Urartulular arasında fırtına

⁴⁰⁶ B. Piotrovsky, Urartu Dini, Çev: İsmail Kaynak, DTCF dergisi C.3 s.64

⁴⁰⁷ V. Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular," s.71

⁴⁰⁸ A.Erzen, **a.g.e** ,26-27

⁴⁰⁹ M. Salvini **Urartu Kültürü ve Tarihi**, s.199

⁴¹⁰ O.Belli, **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji Sanat, İstanbul 1995 44-47

⁴¹¹ O Belli, **a.g.e**,s. 48

tanrısı olarak ibadet görmüştür. Her iki toplumda tanrılar panteonunu oluştururken çevre kültürlerden etkilenmişlerdi

B. Tapınaklar

Atlı göçebe bozkır medeniyetinin temsilcileri olan İskitler göçebe bir kavimdir. Göçebe bir kavim olmaları nedeniyle belirli bir yerde uzun süre kalmamışlar ve sürekli büyük hayvan sürülerine otlaklar bulmak için hareket etmişlerdir.⁴¹² Bu nedenlerden dolayı İskitler yerleşik kültürlerde olduğu gibi büyük şehirler kurmamışlardır ve sürekli hareket halinde olmaları nedeniyle büyük tapınak ve dini merkezler inşa etmemişlerdir. Yalnızca Herodotos'un verdiği bilgilerden anladığımız kadarı ile Grek tanrılar Panteonunda yer alan savaş tanrısı Ares için tapınak yapmışlardır⁴¹³. Herodotos'un verdiği bilgilere bakacak olursak; her bölgede Ares adına büyük tapınaklar yapılmaktaydı. Tapınaklar etraftan getirilen çalıların üst üste yığılması ile meydana getirilmekteydi. Her yıl bozulan yerler yeni çalılar getirelerek onarılmakta idi. Dikdörtgen şeklindeki bu yapıya yandan çıkılmakta ve üstünde Ares'i simgeleyen bir kılıç bulunmaktaydı. Ele geçirilen esirlerden yüzüncüsü Ares için kurban edilmekteydi.⁴¹⁴

Urartu tapınakları geniş kapsamlı bir örgütlenme ile yönetilmekteydi. Urartu tapınaklarında çalışan görevliler arasında başta memurlar, kâtipler, zanaatçılar, madenciler v.b çeşitli meslek gruplarından kişiler yer almaktaydı. Assur Kralı II. Sargon'un M.Ö 714 yılında yapmış olduğu yağmalayışını gösteren kabartmada, tapınak bir kaide üzerinde çadırdamlı basit bir yapı olarak tasvir edilmiştir. Çatısında büyük bir mızrak ve önünde geniş bir avlu vardır. Avlu üzerinde 3 ayaklı kazanlar durmaktadır. Yukarı Anzaf, Ayanis ve Varto-

⁴¹² S. Maksudi Aral “Orta Asya” s. 7

⁴¹³ T. Tarhan “İskit Dini İnaç ve Adetleri” s. 151

⁴¹⁴ Herodotos, a.g.e. IV s.217

kayalıdere kazıları sayısında Urartu tapınak planları belirlenmiştir. Bu tapınaklar günümüzdeki külliyele benzemektedir. Ayrıca payeler ile taşınan çatı, büyük kabul salonları, revaklı avlular, depolar ve sunaklardan meydana gelmektedir. Bundan farklı olarak Urartulular geniş alanlara kutsal dikilitaşlar ve kayalara oyulmuş simgesel kapılarda da yapmışlardır.⁴¹⁵

İskit ve Urartu tapınak yapıları bir birinden tamamiyle farklıdır. İskit tapınakları ağaçtan kare şeklinde en üstte kılıç bulunan basit yapılar. Urartu tapınakları son derece iyi planlanmış, içinde birçok farklı sosyal sınıftan kişiyi barındıran yapılardır. Bu nedenle tapınak kültüründe hiç bir benzer nokta yoktur.

C.Ölü Gömme Adetleri:

İskitler'in ölü gömme adetleri ile bilgileri Herodotos'un Historia adlı eserinden öğrenmekteyiz. Herodotos'un verdiği bilgiler ile bu gün karşımıza çıkan arkeolojik buluntular hemen hemen paralellik göstermektedir.⁴¹⁶ İskitler ölümlerini kurgan denilen bozkırdaki göçebe hayat tarzında, belirli bir hiyerarşik düzende önem taşıyan kişilerin mezarlarına gömmüşlerdir. Kurgan öz Türkçe bir kelime olup korugandan gelmektedir. Ölümlerin korunduğu yer olması nedeniyle bu isim verilmiştir.⁴¹⁷

Urartulular geniş bir coğrafyada farklı kültürlerle egemen oldukları için mezar kültürleri farklılık göstermektedir.⁴¹⁸ Ölümden sonra hayata inanan Urartulular ölümlerini yeraltı oyma mezarları, (bu mezar türü kendi içinde yer altı oyma, yer altı örme ve yer altı oyma-gömme olmak üzere üçe ayrılmıştır.), taş sandık mezarlar, toprak mezarlar,

⁴¹⁵ V. Sevin, a.g.e s.215,216

⁴¹⁶ T. Tarhan "İskitler'in .., s.160

⁴¹⁷ T.Tarhan, "Ön Asya Dünyası'nda Kimmer ve İskitler," s.598

⁴¹⁸ N. Çevik, **Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Kaya Mezarları**, T.T.K.B Ankara 2000 s.7

urneler ve toprak mezarlara mumyalarak ya da yakarak gömmüşlerdir.⁴¹⁹

İskit hükümdarı öldüğü zaman, hükümdarın mezarı, İskit topraklarında yer alan Borysthenes'a⁴²⁰ gemilerle götürülerek Gerros⁴²¹ denilen bir yere gömülürdü. Ölen hükümdarı gömmek için yere kare şeklinde bir mezar kazılır ve mezar hazırlandıktan sonra ölü buraya getirilmekte, gövdesi mumyalanan ölü bir arabaya yerleştirilmekte, ölü merasimine katılanlar saçlarını kazımakta, kulak memelerini kesmekte ve burunlarını yırtmaktadır. Hükümdar mezara gömüldüğü zaman karılarından birini, bir haberci ve atları da boğulup aynı mezara konulmaktadır.⁴²² Ölü'nün rahat ettirilmesi için her şey yapılır, ölen şahıs rahat bir yatağa yerleştirilir bazende bir tabut içine konulurdu. Etrafına her boyu simgelen mızraklar dilikir, bazende çingiraklar konurdu, bu çingirakların kötü ruhları kovduğuna inanılırdı. Öldürülen şahıslar en iyi kıyafetlerini giyerdi onlar için kuraganda başka oda hazırlanır İskit hükümdarı kendisi ayrı bir oda da tek başına yatarı. Atlar ise öldürüldükten sonra kurganın dışında ölü'nün uyandıktan sonra rahatça ulaşabilceği bir yere gömülürdü.⁴²³ Pazırık kurganından çıkan atların kulaklarında enler bulunmuştur buda bu atların değişik kabilerlerden hediye ediliğini göstermektedir.⁴²⁴ Bu tören tamamlandıktan sonra herkes mezarın üstüne toprak atar, en yüksek tepeyi yapmak için birbirleri ile yarışırldı.⁴²⁵

Urartulular kralları için büyük anıt mezarlar inşa etmişlerdi. Görgemli bir kaya mimarisi sergileyen bu anıt mezarlara tek kanatlı kapıdan giriliyordu. İçeride geniş ve yüksek bir tören salonu ve bunu

⁴¹⁹ N. Çevik, **a.g.e.** s.8.9.10.11.12

⁴²⁰ Dinyeper Nehri'nin Eskiçağda'ki adı.

⁴²¹ Dinyeper ve Bug Nehirler'i arasında yer alan ve kuzeyde Kiev'e kadar uzan saha

⁴²² Herodotos,**a.g.e** IV s.220,

⁴²³ T.Tarhan "İskitler'in..." s.164-164

⁴²⁴ İ.Durmuş, "İskit Kültürü." s.21

⁴²⁵ Herodotos IV,**a.g.e.**220

çevreleyen odalar vardı. Cenaze töreni sırasında ahşap masalar üzerinde ziyafer veriyordu. Kral öldükten sonra eşleri ve çocukları da aynı yerlere gömülebiliyordu.⁴²⁶ Urartulular ölülerini mezara giyinik ve süslü olarak hocer vaziyetinde yatırıyolardı. Cenaze sırasında ölü yemeği yeniyor mezara yiyecek, içecek ve silahlar bırakılıyordu. Yakarak gömmeye ise ölü üzerinde kıyafetleri ve süsleri ile birlikte açık alanda yakıldıktan sonra ölüden arta kalan parçalar özel vazolara konuyordu, ölünün ruhun girip çıkabilmesi için bu vazolara bir kaç delik delinmiştir.⁴²⁷

İskit kralı öldükten bir yıl sonra başka cenaze merasimi yapılmaktadır. Ölen kralın yerli İskit olan hizmetkarlarından elli tanesi seçilir ve bunlar boğulurdu. Bunlarla birlikte en güzel atlardan elli tanesinde öldürüldü. Bunların hepsinin karınları yarılarak temizlenir ve içlerine saman doldurulup yarılan kısım dikilirdi. Bu işlemden sonra yere çiftler direk dikerler ve bu direklerin üstüne yarım araba tekerleği koyarlardı. Daha sonra atların içine kuyruklarından boyunlarına kadar uzanan sırkalar geçirilir ve atlar tekerleklerin üstüne konurdu. Her atın ağzına gem vurulur ve dizginleri öne alınarak bir tahta çiviye bağlanır ve eğer takımı askıya alınırdı. Sonunda boğulan gençlerden her biri bir atın sırtına bindirilir ve bunları atın üzerinde durdurmak için bellerinden enselerine kadar uzanan bir sırık geçirilir ve bu sırık atların gövdesinde geçirilen sırığa bağlanır ve bu elli süvari mezarın etrafında daire şeklinde sabitlenerek, bu şekilde bırakılırdı.⁴²⁸

Urartulular'da kral öldükten belirli bir süre sonra dini tören yapıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

⁴²⁶ V. Sevin, a.g.e, “Urartu Dağların Uygarlığı”, s.233

⁴²⁷ V. Sevin, a.g.e, s.232

⁴²⁸ T.Tarhan “İskitler’in.. “ s.165-166,

İskitler'den normal birisi öldüğü zaman ise ölen kişi yakınları tarafından arabaya konularak dolaştırılmakta, bu sırada kafilenin yanlarına geldiğini görenler yemek vermekteydiler. Kırk gün boyunca dolaştırılan ölü daha sonra gömülmektedir.⁴²⁹ Herodos'un verdiği bilgiler göre ölü merasiminden yer alan her kimse daha sonra temizlenmek zorunda idi. Başlarını iyice ovarak yıkarlar, gövdelerini yıkalarlar, gövdelerini temizlemek için bir tören yaparlar ve yere üst ucları bir birine eğik üç kazık çakalar, üzerine keçe sararlar ve bu keçenin ortasına kızgın bir taş yerleştirilirdi. Bu kızgın taşın üstüne kenevir tohumu atılır ve buradan çıkan duman sayesinde temizlenirlerdi.⁴³⁰

Urartulular'da normal halktan birisi öldüğü zaman ölen kişi urne içine konularak gömülürdü.⁴³¹

1. Diğer Ölü Gömme Adetleri

İskitler'de ölülerin mumyaladığına dair ilgilere yine Herodotos'dan edinmekteyiz. Ölen kişinin karnı yarılr, içi boşaltılarak ve maydonoz tohumu, anason, dövülmüş saparna ve kokulu maddeler ile doldurulup kapatılırdı.⁴³² İskitler ölülerini ancak yazın başında ya da sonbahar ayında gömmekteydiler. Gömme işleminin senenin belirli noktalarında yapılmasının nedeni muhtemelen büyük kurgan yapılması için gerekli işçi günün senenin belirli bir zamanında bulunmasıydı. İskitler arasında yalnızca önemli şahsiyetleri mumyalanmıştır.⁴³³ Bunun nedeni ise toprak olmayı bir türlü kabul edememişler ölülerini mumyalamak sureti ile maddi varlıklarını edebileştirmek istemeleridir.⁴³⁴ Arkelolojik buluntular

⁴²⁹ Herodotos, **a.g.e**, IV, s.220-221

⁴³⁰ T.Tarhan **a.g.m.**, s.167,

⁴³¹ B.Emin, **Urartulula**, Türk Ansiklopedesi, C: 33 MEB s.60

⁴³² Herodotos **a.g.e** IV, s.220

⁴³³ İ.Durmuş, **İskitler**, s.122

⁴³⁴ İ.Durmuş, "İskitler'in Kimliği", s.624

mumyalama işlemin çok yagın olduğu anlaşılmaktadır. Pazırık, Şibe ve Oglakti kuganlarında mumlanmış cesetlere raslanmıştır.⁴³⁵

İskitler ölülerini mumyalarken bir birinden farklı birçok değişik yöntem kullanmışlardır. Genel olarak baktığımız zaman mumyalama işleminde bağırsaklar çıkartıldıktan sonra açılan yarıklar tentene ipliği ile dikiliyor eller bacaklar üzerindeki yarıklar birlikte kalça üzerinde, omuzlarda ve kollarda birçok yarık bulunmaktadır. Cesetleri korumak için tam olarak ne kullanıldığı bilinmemekle birlikte tuz kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁴³⁶ Pazırıklılar iç organların korunmasında cila kullanmışlardır. Yapılan çalışmalar sonucunda cesetlerin korunması için zencefil ve cila boyası kullanıldığı anlaşılmıştır. Pazırıklılar deriden yaptıkları mobilyaları zencefil boyası ile boyayarak koruma yoluna gitmişlerdi. Aynı tekniği ölülerin korunmasında da kullanmışlardır.⁴³⁷

Mumyalar üzerinde göze çarpan bir diğer özellikte ölülerin bedenlerinin dövmeler ile kaplanmasıdır.⁴³⁸ Pazırık 2' nolu kurganda ortaya çıkartılan göğsü, kolları ve sırtı fantastik hayvan motifleri ile süslenmiş bu ceset büyük olasılıkla bir kabile reisine ait olmalıydı. Bu hayvanların tam olarak neyi ifade ettiği bilinmemekle birlikte İskitler vücutlarına çizdikleri bu hayvanları kutsal saymışlar ve sanatlarında sürekli bu hayvanları kullanmışlardır.⁴³⁹ Belki bu hayvanların koruyucu güçlerine inanmışlar ya da o hayvanların güçlerinin kendileri üzerine geçtiğini düşünmüşlerdir.

Geniş bir kültür yelpazesinden dolayı Urartu mezarları farklılık gösterir. Fakat yaygın olarak kullanılan oda-mezarlardır.⁴⁴⁰ Bu mezarlar kendi içinde oyma ve örme olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu mezarlar çok

⁴³⁵ İ.Durmuş “ İskitler ...122-123

⁴³⁶ İ.Durmuş a.g.e s.124

⁴³⁷ İ. Durmuş, İskitler s. 125

⁴³⁸ İ.Durmuş, “İskitler’in Kimliği” 624

⁴³⁹ T.Tarhan “İskitler’in..” s. 168-169

⁴⁴⁰ V.Sevin, a.g.e. Urartu Dağların Uygarlığı, s.232

ya da tek odalı olabilmektedir. İçinde dromos, ana oda, yan odalar, takalar, çukurlar, sekiler gibi mimari ayrıntılar vardır. Diğer mezar türü olan taş-sandık mezarlar ise yapı itibari ile küçük oda mezarlara benzemektedir. Fakat kapısı açılıp tekrar kullanılmadığı için oda mezarlardan ayrılır. Toprak mezarlar en sade mezar türüdür. M.Ö 2 binden itibaren Anadolu'da kullanılmıştır. Urneler ise yakarak gömme geleninin özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Doğal ya da yapay kaya oluklarına konulan bu tür mezarların içinde ölülerin külleri ve kemikleri bulunurdu. Son olarak kullanılan küp mezarlar Urartulular arasında en yaygın kullanılan mezar türüdür. Urne mezarları gibi bunların da içinde ölülerin külleri vardır.⁴⁴¹

İskitler ve Urartulur'da ölümden sonraki hayata inanıyorlardı. Her iki toplum ölülerini ölümden sonraki hayat hazırlamak için kıyafetleri ile birlikte diğer dünyada kendisi için gerekli olan malzemelerle yanlarına koyarak gömüyolardı. İskitler kralları öldüğü zaman atlarını, hizmetkârlarını ve eşlerinde birisini ölen kişi ile birlikte gömerken Urartulular arasında böyle bir gelenek yoktur. İskitler arasında tek tip mezar vardır. Urartulular ise geniş kültür çevresine hakim olmaları nedeniyle birden çok ölü gömme geleneğine sahiptiler.

Ç. Adak ve Kurbanlar:

İskitler tanrılarına çeşitli hayvanları adanmış özellikle at kurban etmişlerdir.⁴⁴² Herodostos'un verdiği bilgilere bakacak olursak; kurban ortaya konur, ön ayakları bağlanır, kurbanı kesecek adam kurbanın arkasında durur, ipi çekerek hayvanı düşürür, kurbanı düşürürken adak hangi tanrıya adanmışsa o tanrıya dua eder. Sonra hayvanın boğazına ince bir ip dolar, ipin arasına ince bir sopa geçirerek ipi çevirerek hayvanı boğmaya başlar. Hayvan öldükten sonra ateş yakılmaz, kutsal

⁴⁴¹ N.Çevik, *Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Kaya Mezarları*, s.8,10,11,12,13,14

⁴⁴² T.Tarhan "İskitler'in dini inaç ve Adetleri" s.155

su serpilmez, hayvanı yüzerek pişirirler.⁴⁴³ Hayvan kurban edildikten sonra kemikleri örten bütün etlerden ayrılır, İskitler kendilerine özgü bir tencere içine koyarak eti pişirirler. Bu coğrafyada odun fazla bulunmadığı için etleri pişirmek için hayvanın kemikleri kullanılırdı. Eğer bu iş için tencere yoksa etler hayvan iskeletinin üstüne konur ve kemikler ateşe verilir. Böylece büyük bir öküz kendi odununu kendisi temin ederdi. Et piştiği zaman kurbanı kesen bir parça ayırır, bağrından da bir parça alır ve bunları ayaklarının dibine atardı⁴⁴⁴. İskitler arasında atın önemli bir yeri vardı. İskitler'in en büyük kolu olan Massagetler tanrıların en hızlı olanına ölümlerin en hızlı olanı atı kurban etmişlerdir.⁴⁴⁵ Ayrıca İskit kurganlarında ele geçen at iskeletlerinde anladığımız kadar ile İskit hükümdarı ile birlikte atları da gömülmüştür, bunların sayıları 7 ile 14 arasında değişmektedir. Yapılan testlere bu atların genç olmadığı yaşlarının 17 ile 20 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Atlar gömülürken koşum takımları ile birlikte gömülmüştür.⁴⁴⁶ Yine Herodotos'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere her hayvanı kurban İskitler domuzu kurban etmemişler ona nefret beslemişlerdir.⁴⁴⁷ Ayrıca savaş tanrısı Ares için kurban kesen İskitler'in savaşta ele geçirdikleri her yüz esirden birini kurban ettikleri yine Herodotos tarafından anlatılmaktadır.⁴⁴⁸ Yine Herodotos'un verdiği ve arkeolojik buluntularla desteklenen bilgilerden anladığımız kadarı ile İskitler ölü gömme törenlerinde hükümdara diğer dünyada hizmet etmesi için karılarından bir tanesini, elinden şarap içtiği kişiyi, hizmetçileri de kurban edilirdi.⁴⁴⁹

Urartulular'da tıpkı İskitler'de olduğu gibi tanrıları için kurbanlar kesip adak adamışlardır. Bu konu hakkında en ayrıntılı bilgi kayalıklara

⁴⁴³ Herodotos, **a.g.e** IV ,217

⁴⁴⁴ Herodotos,**a.g.e**, IV,217

⁴⁴⁵ İ.Durmuş, ,”Bozkır Kültürünün Gelişimde At”, s.110

⁴⁴⁶ İ.Durmuş, “Bozkır Kültürünün Gelişimde At” s.111

⁴⁴⁷ Herodotos, **a.g.e** IV s.218

⁴⁴⁸ Herodotos, **a.g.e** IV. s. 217-218

⁴⁴⁹ İ.Durmuş “**İskitler**” s.118

oyularak yapılan Meher Kapısı içindeki yazıttan öğrenmekteyiz. Bu yazıtta tanrılar için ne tür hayvanın kaç tane ve ne zaman kesileceği belirtilmiştir.⁴⁵⁰ Genellikle boğa, inek, koyun, kuzu kurban edilmiştir.⁴⁵¹ Meher kapısı üzerindeki yazıtta baştanrı Haldi için 17 sığır, 34 koyun, Tanrı Teişeba için 6 Sığır, 12 koyun kesilmesi emredilir. Listede yer alan diğer tanrılar için de kesilmesi gereken kurban sayıları verilmiştir. Bu tanrılar arasında Dağ tanrıları Adaruta, Ura, Arni ve Qilibani kent tanrıları Ardi kenti tanrısı, Tuşpa kenti tanrısı ile Mağra tanrısı, Ülkeler tanrısı ve Sınırlar tanrısı vardır.⁴⁵² Urartu ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayandığı için Urartulular kestikleri hayvanların türünden oluşan sürünün çoğalacağına ve hayvanlarının her türlü beladan korunacağına inanıyorlardı.⁴⁵³

Meher kapısı üzerindeki yazıttan anlaşıldığı üzere Urartulular tanrı Haldi için şarap libasyonu yapmaktaydılar. Meher kapısı yazıtında;

...Tanrı Haldi için bir bağ kurulsun. Daha önce burada hiç bir şey yapılmamıştı... bağ bozumu yapıldığında Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın...⁴⁵⁴

Kurbanlarla birlikte Urartulular tanrılara çeşitli objeleride adak olarak adanmışlardı. En önemli adaklar arasında kalkan başı çekmektedir. M.Ö 9. yy'dan itibaren Urartulular tanrı Haldi için kalkanlar adanmışlardır. Örneğin yukarı Anzaf Kalesin'deki Haldi tapınağına İşpu'nun oğlu Minua tarafından tunçtan bir kalkan sunulmuştu.⁴⁵⁵ Miğferde adaklar arasında yer almaktadır. Tanrıya adak olarak

⁴⁵⁰ O.Belli, **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, s.30

⁴⁵¹ P.P Borris, "Urartu Dini" s.41

⁴⁵² A.Çilingiroğlu, "Urartu Dini", s.115

⁴⁵³ E.Bilgiç "Urartulular", s.47

⁴⁵⁴ B. Oktay, **a.g.e** s.31

⁴⁵⁵ V. Sevin, **a.g.e.** s.223

hazırlanan miğferler daima daha süslü yapıldı.⁴⁵⁶ Giyimli köyünde bulunan adak levhası üzerinde elinde boncuk dizisi şeklinde kolye tutan rahip ve krallar görülür burada da Urartulular tanrıları için boncuk kolyeleri adadıkları anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı üzere hem İskitler hem de Urartulular tanrıları için adak ve kurbanlar adanmışlardır. İskitler tanrıları için genelde at kurban etmişlerdir. Örneğin en büyük İskit bakiyesi olan Massagetler güneşe at kurban etmişlerdir. İskit kurganlarında da sayıları 7 ile 14 arasında değişen at iskeletleri bulunmuştur. Urartulular'ın 79 tane tanrısı vardı. Meher kapısı üzerindeki yazıtta her tanrı için kaç tane kurban kesileceği hayvanların sayıları ve türleri belirtilerek verilmiştir. Urartulular tanrıları için yalnızca kurban kesmemiş adakta adanmışlardır. Bunlar kalkan, miğfer ve çocuk kolyelerdir. İskitler ise Ares için yaptıkları tapınaklarının üstüne kılıç dikerek ona saygı göstermişlerdir. Burada da anlaşılabileceği üzere her iki kültürde savaş araç-gereçleri kutsal sayılmıştır.

⁴⁵⁶ H. Biber, **a.g.m.**, s.107

⁴⁵⁷ N. Arslan Sevin – V. Sevin , “Urartu Boncukları”, **Toplumsal Tarih**, Mart 2008, İstanbul, s.33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRİG URARTU KÜLTÜRLERİNİN MUKAYESESİ

1.FRİG VE URARTULULAR'DA DEVLET TEŞKİLATI

Hitit imparatorluğunun yıkılışında sonra Anadolu'da zaman içinde ortaya çıkmayan başlayan siyasal tablo içinde Doğu Anadolu'da Urartulular dikkat çekiçi bir yere sahiptir. Kökleri yüzlerce yıl ötesine giden bu kavim yaratıcı dinamizimleri sonucu bölgede süper güç haline gelmişti. Van gölü çevresinde kurulan bu devlet 200 yıl boyunca Doğu Anadolu bölgesine altın çağını yaşatmıştı.⁴⁵⁸

Frigler ise Orta Anadolu'ya yerleşmiş en eski halklardan biridir. Anadolu'ya Hitit imparatorluğunun M.Ö 1200 yılında çökmesi ile Güney Avradan göç etmişlerdi.⁴⁵⁹ M.Ö 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir krallık haline gelerek bölgenin siyasi hayatında önemli bir rol üstlendiler.⁴⁶⁰ Bu nedenle Frigler'in tıpkı Urartulular gibi güçlü bir askeri ve devlet teşkilatlarının olması gerekmektedir.

A.İdari Yapı ve Hükümdar

İlk Urartu devleti M.Ö 10. yy içinde Kral Aramu tarafından başkent Sugunia'yı merkezli olarak kuruldu. Bu devlet Assurlular tarafından yıkılınca, başkent Arzauşkan olan yeni bir Urartu devleti kuruldu. Ancak bu devlette M.Ö 855'te Assurlular tarafından yıkıldı. On beş yıl sonra Lutipri oğlu Sarduri başkenti Tuşpa'ya taşıyarak yaklaşık 250 yıl ömürlü olacak Urartu Devleti'ni

⁴⁵⁸ V. Sevin ,a.g.e “Frigler” s.194

⁴⁵⁹ G.Kenneth Sams “Gordion ve Frigler, s.49

⁴⁶⁰ T. Sivas Tüfekçi, “Batı Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtları” s77

kurmuştur.⁴⁶¹ Sarduri'den sonra sırasıyla ile onun halefleri devletin başına geçmiştir. Eyaletlere ayrılan ülke valiler tarafından yönetilmiştir.⁴⁶²

Başlangıçta Mygdon, Askanios ve Otteus gibi liderlerin önderliğinde göçebe olarak yaşayan Frigler Gordion ve çevresine yerleştikten sonra M.Ö 11. yüzyılda basit köy düzeninde yerleşik hayatta yaşıyolardı. Frigler'in basit köy hayatından krallık düzenine nasıl geçtikleri henüz tam olarak bilinmemektedir. Fakat ilk aşamada merkeze bağlı krallıktan birçok beyliğin olduğu düşünülmektedir. Gordion'unda ilk başta beylik merkezi olduğu söylenebilir. Antik kaynaklarda verilen bilgilere göre Frigler'in bilinen ilk Kralı Gordios'tur. Gordios'tan sonra tahta oğlu Midas geçmiştir. Assur kaynaklarında Midas'a Mita denilmiştir. Aslında Frig ülkesi iki parçaya ayrılmıştı. Batı kısmını Gordion merkezli olmak üzere Frigler, doğu kısmını ise Taballer ve Muşkilerin oluşturuyordu ve Frigler konfederatif bir krallık olarak yönetilmiştir. M.J MELLINK antik kaynaklarda geçen isim farklılığını Yunanlıların Frigler'in batı yanını, Frigler'i doğu komşuları olan Urartu ve Assurlular'ın ise Tabal ile Muşkileri tanımasına bağlamıştır. Bu nedenle kaynaklardaki farklılık buradan kaynaklanmıştır.⁴⁶³

Urartu kralları belirli bir hanedan içinden gelmekteydi.⁴⁶⁴ Yine krallar yanı zamanda baş tanrı Haldi'nin rahipleriydi. Ülke toplumsal soylular ve savaşçılar, çiftçiler ve köylüler olmak üzere sınıflara ayrılmıştı. Urartulular'da İskitler de olduğu kral tanrıdan aldığı yetki ile devleti yönetiyordu.⁴⁶⁵

Frigler'de kralın nasıl seçildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Fakat başkent Gordion'da bulunan büyük tümülüsteki kazılar sonucunda mezar odasında bulunan ölünün boyu 1.60 cm'dir. Kral Gordios'a ait olduğu

⁴⁶¹ S. Gür, **a.g.e.**, s.25

⁴⁶² V. Sevin "Aşiretten Krallığa Urartulular", **National Geographic**, Ocak 2007, s.75

⁴⁶³ T. Sivas tüfekçi, Frigler ve Frig Uygarlığı s.9-10

⁴⁶⁴ S. Gür, **a.g.e.**, s.26

⁴⁶⁵ V. Sevin "Aşiretten Krallığa Urartulular", **National Geographic**, Ocak 2007, s.75

düşünülen bu cesetin boyu pek uzun değildir.⁴⁶⁶ Buda Frigler’de kral olmak için fiziksel güce ihtiyaç olması zorunluluğu olmadığını akla getirmektedir. Ayrıca Gordios’tan sonra tahta onun oğlu Midas’ın geçmesi krallığın babadan oğula geçtiğine dair delil oluşturmaktadır.

Tüm bu bilgilere baktığımız zaman Urartulular eyalat sistemi ile yönetilirken, Frigler iki farklı bölüm halinde bir merkezden yönetilmiştir. Her iki devlette krallık babadan oğula geçmektedir.

B.Diğer Yöneticiler:

Başlangıçta Mygdon, Askanios ve Otteus gibi liderlerin önderliğinde göçebe olarak yaşayan Frigler Gordion ve çevresine yerleştikten sonra M.Ö 11. yüzyılda Gordion’a ulaştıklarında başlangıçta basit köy düzeninde yerleşik hayatta yaşıyorlardı.⁴⁶⁷ Bu bilgilerden de tıpkı İskitler gibi Frigler’inde kabile reislerinin olduğunu anlamaktayız. Ankara ve Eskişehir gibi önemli ticaret merkezlerine ve şehirlerine sahip⁴⁶⁸ olduklarını düşünürsek bu şehirlerin valiler tarafından yönetildiklerini söyleyebiliriz. Yine Frigler’in Assurlular ile anlaşma yaptıklarını göz önüne aldığımız zaman Frigler arasında elçilik kurumunun var olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶⁹

Urartu ülkesinin ise eyaletlere bölünerek yönetildiğini biliyoruz. Her eyaletin başında vali bulunuyordu. Valilik saraylarında çok sayıda personel çalışıyordu. Yine başkent Tuşpa’da bulunan sarayda 5507 kişinin çalıştığını bilmekteyiz. Bunların 3784’ü hadımağa sınıfındandı, hazinadar, içoğlanı, saki, müzisyen, av köpeği bakıcılığı gibi görevler üstlenmişlerdi. Yine sarayda

⁴⁶⁶ V. Sevin, **a.g.e.** Frigler, s.257

⁴⁶⁷ T. Sivas Tüfekçi, “Frigler ve Frig Uygarlığı” s.9

⁴⁶⁸ G.Kenneth Sams, “Gordion ve Frigler” s.59

⁴⁶⁹ G.Kenneth Sams, “Friyalı Midas,” Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s.60

1133 soylu-saraylı ve 300'de saray muhafızı bulunuyordu.⁴⁷⁰ Nisan ayında sefere çıkan ordunun başında ise “Kakkadanu” isimli komutan bulunuyordu. Bu komutan kral olmadığı zaman orduyu yönetmekteydi.⁴⁷¹

Urartulular'a ait yazının çözülmüş olması nedeniyle onların saray ve devlet teşkilatında yer alan yöneticiler hakkında ayrıntılı bilgiler edinebilmekteyiz. Her iki devlette benzer olan tek nokta valilerin ve elçilerin varlığıdır. Frigler hakkında bilgilerin sınırlı olması nedeniyle diğer yöneticiler hakkında herhangi bir mukayese yapmak söz konusu değildir.

2. FRİG VE URARTULULAR'DA ASKERİ TEŞKİLAT

Frigler Orta Anadolu'ya yerleşmiş en eski halklardan biridir. Anadolu'ya Hitit imparatorluğunun M.Ö 1200 yılında çökmesi ile Güney Avrupadan göç etmişlerdi.⁴⁷² M.Ö 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir krallık haline gelerek bölgenin siyasi hayatında önemli bir konum üstlenmişlerdi.⁴⁷³ Bu nedenle Frigler'in güçlü bir askeri teşkilatlarının olması gerekmektedir. Fakat Frigler'in askeri kültürleri ile ilgili bilgi son derece sınırlıdır. Genellikle askeri birlikleri ile bilgilere kazılar sonunca ele geçen arkeolojik buluntular sayesinde ulaşmaktayız. Fakat soylu Frigler için yapılan tümölüslerde hiç askeri araç ve gereç ele geçmemesi son derece ilginçtir. Buda akla Frig toplumundaki sınıflarda askerlerin önemli bir mevki sahibi olmadığını getirmektedir.

Hitit imparatorluğunun yıkılışında sonra Anadolu'da zaman içinde ortaya çıkmayan başlayan siyasal tablo içinde Doğu Anadolu'da Urartulular dikkat çekiçi bir yere sahiptir. Kökleri yüzlerce yıl ötesine giden bu kavim yaratıcı dinamizimleri sonucu bölgede süper güç haline gelmişlerdir. Van gölü çevresinde kurulan bu devlet 200 yıl boyunca Doğu Anadolu bölgesine altın

⁴⁷⁰ V. Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartular”, s.75

⁴⁷¹ V.Sevin, a.g.e. “Urartu Dağların Uygarlığı” s.194

⁴⁷² G.Kenneth Sams “Gordion ve Frigler” s.49

⁴⁷³ Taciser Sivas Tüfekçi, “Batı Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtları”, s77

çağını yaşatmıştır.⁴⁷⁴ Kanlı savaş arenasını üzerinde yani eski Ön Asya’da kurulmuş olan Urartu devletinin güçlü bir askeri teşkilatının olması gerekmeteydi.⁴⁷⁵ Bunun için güçlü bir ordu meydana getiren Urartulular kralın yanında bulunan hassa ordusu ile birlikte her eyalette ordu bulundurmışlardı. “Kakkadanu” ünvanlı komutan nisan ayında çıkılan seferlerde orduyu yönetmekte, ordu sonbahar ayında ele geçirilen ganimetler ile geri dönmekteydi.⁴⁷⁶

B. Askeri Birlikler:

Antik yazarlardan Homeros, Frigler için savaşa girmek için yanıp tutuşan ulus kavim olduklarını söyler, Herodotos ise Frigler için Darius’un ordusundaki yiğit savaşçılar terimini kullanmıştır.⁴⁷⁷ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Frigler savaşçı bir ulus olmalıdır. Frig ordusunda da süvari sınıfı askerler yer almaktadır. Bu bilgilere Gordion 3 numaralı megaron içinde bulunan bir fildişi kapartma yine aynı oda da bulunan ahşap panoda yer alan resimler sayesinde anlamaktayız. Bu süvariler ucu öne doğru eğik serpuş tipik Thrak serpuşlarına benzer başlıklar giymekteydiler, kolları üzerinde yuvarlak küçük kalkanlar ve mızraklar taşırlardı.⁴⁷⁸ Frigler’de süvarilerin yanında piyade birlikleri vardı. Pazarlı’da ele geçen levhaların yanyana konulması sonucunda Frig piyadelerine ait bilgilere ulaşılmıştır.⁴⁷⁹ Frig piyadeleri çoğu zaman dizlerine kadar uzanan çorap, uçları işlemeli kısa etek, bunun altına ise ince dar pantolon giyerlerdi. Bazen tüglü deriden uç kesimi öne doğru eğik Thrak serpuşları banzende sorguçu serpuşları takarlardı. Kısa mızrak, yuvarlak kalkan taşırlardı.⁴⁸⁰ Ayrıca Frig mimari teokratları arasında yer alan cephe

⁴⁷⁴ V. Sevin, **a.g.e** Frigler, s.194

⁴⁷⁵ H.Biber, Urartu Silahları, s.107

⁴⁷⁶ V. Sevin, **a.g.e**. Frigler, s. 220

⁴⁷⁷ H. T. Uçankuş, **ag.e** s :15

⁴⁷⁸ H.T.Uçankuş,**a.g.e** s.16

⁴⁷⁹ Keith Devris “Phryg Krallığı Midas’ın Ülkesi”, s.45

⁴⁸⁰ H.T. Uçankuş, **a.g.e** s. 15-16

kaplamalarının birinde şavaş arabası motifi vardır. Bundanda savaşlarda Frigler'in at ile birlikte savaş arabasını kullandıklarını anlamaktayız.⁴⁸¹

Urartulular askeri ve politik sistemlerinde Assur'u örnek almışlardır. Devleti bu zor coğrafyada ayakta tutacak tek güç olan ordu bunun için II. Aşşur-nasir-aplinin devletin merkezini M.Ö 879 devletin merkezini Kalhu'ya taşıması ile devletin askeri ve siyasi sistemi baştan aşağıya yenilenmeye başladı. İlk adım olarak Muşarlili savaş tanrısı olan Haldi Uratu tanrılar panteonunda baş tanrı yapılarak savaşçı bir topluluk yaratmak amaçlandı. Hatta onlar baştanrı ve aynı zamanda savaş tanrısı olan Haldi'nin ordunun önünde savaş arabası ile gittiğine inanmışlar ondan aldıkları manevi gücü savaş kazanmak için kullanmışlardı.⁴⁸² M.Ö 9 yüzyılın ortalarında çok zayıf olan ordunun yerine yeni bir ordu yaratıldı ve ordu yeni sınıflara ayrıldı.⁴⁸³ Son derece iyi silahlarla donatılmış Urartu ordusu piyade, süvari ve savaş arabalı birliklerden meydana gelmiştir.⁴⁸⁴ Ayrıca II. Rusa (M.Ö 675) döneminde Urartu ordusuna paralı asker olarak Kimmer ve İskit askerleride alınmıştır.⁴⁸⁵ Uratu ordusu atı bir savaş aracı olarak kullanmıştır. Bunu ele geçen birçok farklı türde at geminden anlamaktayız. Urartu ordusunda vurucu güç olarak savaş arabaları kullanılmıştır. Ordunun kullandığı bu arabalar iki ya da üç kişilikti ve ordunun vurucu gücünü oluşturmaktaydı. Urartulular bu arabaları ve ordularını rahatça ülke içinde hareket ettirmek için yollar, köprüler ve 25-30 mesafe ara ile kervansaraylar yapmışlardır.⁴⁸⁶ Süvariler ise savaşa ok ve yay, bazende mızrak ile katlıyordu. Balavatta kapısı tunç kapartmalarından anladığımız kadar ile Urartulu piyadeler sorguçu miğfer ve kısa etek giymekte, ok ve yay taşımaktaydılar.⁴⁸⁷ Generaller tarafından yönetilen ordu

⁴⁸¹ T.C Kültür bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Müzesi Kataloğu, s. 40

⁴⁸² V. Sevin, "Urartu Devleti" s.71

⁴⁸³ V. Sevin, **a.g.m.** s.75

⁴⁸⁴ H.Biber , Urartu Silahları, s.107

⁴⁸⁵ V. Sevin, **a.g.m.** s.81

⁴⁸⁶ V. Sevin, **a.g.m.** s.76

⁴⁸⁷ V. Sevin, **a.g.e.** Frigler221

genel olarak konik miğfer ve zırh giydiği, demir mızraklar, kılıç ok ve yay kullandığı bilinmektedir.⁴⁸⁸

Urartu ve Frig ordusuna baktığımız zaman her iki orduda da savaşta atı kullanmışlardır. Fakat Frig askeri teşkilatı ile bilgimiz son derece sınırlıdır. Kullanılan silahlardan yalnızca mızrak, kılıçlar ve savaş arabaları bir birine benzemektedir. Frigler'in zırh giydiklerine dair herhangi bir bilgi yokken Urartulular'ın savaşlarda zırh giydikleri ok ve yay kullandıklarının dair elimizde arkeolojik ve filolojik bilgi mevcuttur.

B. Savaş Taktikleri:

Frigler savaş taktiklerini savunma üzerine kurmuşlardır. Çünkü onlar yaşamak için saldırmak zorunda değillerdir. Şehir hayatının gereği olarak büyük sur duvarları ve kaleler inşa etmişler bunların arkasına şehirler ve saraylar yapmışlardır. Bu savunma sistemlerine baktığımız zaman; Frigler kale ve kentlerini büyük ve kalın surlarla çevirmişlerdir. Bu surlar bütünüyle taştan yapılmıştır. Gordiondaki 6b katındaki yer alan surun üst kısmının kalınlığı 4.5 m. yüksekliği 9 m. ahşap desteklerle birlikte bu yüksekliğin 15 m. ye kadar yükseldiği düşünülmektedir. Midas zamanında kaldığı düşünülen 6a tabasında ise bu yapı yeniden tamir geçirerek güçlendirildi. Sitadele 9 m genişliğinde 23 m. uzunluğunda bir yoldan giriliyordu. Bu rampanın her iki yanına kuleler inşa edilerek koruma sağlanmıştır. Gordion'daki aşağı kentin M.Ö 7 yüzyıldan itibaren ayrı bir surla çevrilmiş ve aralıklarla kuleler ile desteklenmiştir.⁴⁸⁹ Kalenin odak noktası ayrı bir kuşatma sistemi dahilinde bulunan bir kraliyet sarayıydı.⁴⁹⁰ Frigler Anadolu'ya geldikleri zaman Alişar'da ve Boğazköy'e bulunan diğer Hitit kalelerini onarmışlar ve bu kalelere yeni

⁴⁸⁸ V. Sevin, **a.g.m.** s.75

⁴⁸⁹ V. Sevin, **a.g.e.** Frigler s.259

⁴⁹⁰ Mellink-İ.Ögen **Lydian Treasure** ,s.19

ekler yapmışlardır. Hacılar'da Kerkenes dağında, Gavurkale'de, Alkalan'da surlarla kuleleri takiviye edilmiş kuvvetli kaleler yapmışlardır.⁴⁹¹

Urartulular ise Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran dahil olmak üzere geniş bir alanda yaşamışlardır.⁴⁹² Bu geniş coğrafyada özellikle Urartulular Assur ile mücadele halinde olmuştur. Assur için dağlık ve geniş bu araziye kontrol altında tutmak son derece zor olmuştur. Urartulular'da doğanın kendilerine verdiği bu avantajlardan yararlanarak büyük kale şehirleri inşa etmişlerdi.⁴⁹³ Genel olarak baktığımız zaman Urartu savaş taktikleri saldırı ve savunma olarak ikiye ayrılmaktadır. Urartu ordusu her Nisan ayında Kakkadamu ünvanlı başkomutan önderliğinde sefere çıkar sonbahar ayından ele geçirilen ganimetlerle birlikte geri dönerdi.⁴⁹⁴ Bu seferlerden ele geçen ganimetler sayesinde devlet kısa sürede zenginleşti. Hatta İrekua ülkesine yapılan seferde harem kadınları ile birlikte binlerce insan, 1733 at, 7616 büyükbaş hayvan ve 15320 küçükbaş hayvan savaş ganimeti alınmıştır. Yapılan seferlerden elde edilen bu ganimetler ordunun ihtiyaçlarına ve imar faaliyetlerine harcanıyordu.⁴⁹⁵ Savunma amaçlı olarak büyük surlar ve kaleler inşa edilmiştir. Mesela Urartu başkenti Tuşpa'nın 11 k.m doğusunda yer alan Aşağı Anzaf Kalesi buna güzel bir örnektir. Kale Tuşpaya ulaşan tarihi yolların üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle başkent Tuşpa ve Rusahini'yi doğu ve kuzeydoğu ve yönlerinden gelecek tehlikelere karşı korumak için stratejik bir nokta üzerine inşa etmişlerdir. Kalker bir kayalık üzerine inşa edilen kale kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve dikdörtgen planlıdır. Yakşalık olarak 6 bin metrekarelik bir alanı kaplayan kalenin etrafı 4 m. yüksekliğinde kalın duvarlarla ile çevrilmiştir. Güney duvarında kale kapısı yer almaktadır. Kalenin içinde ise yapılan kazılarda mutfak ve büyük depolar bulunmuştur.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ C.Kınay, "Phrygiaka, Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar", 83-87.

⁴⁹² K.Köroğlu " Urartu Krallığının Kuzey yayılımı ve Qualha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası" s.717

⁴⁹³ A.Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartulular**, s.27

⁴⁹⁴ V. Sevin, **a.g.e**, Urartular Dağların Uygarlığı, s.220

⁴⁹⁵ V. Sevin, **a.g.m**. s.75,76

⁴⁹⁶ B. Oktay, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri" s.85

Frig ve Urartu savaş taktikleri savunma yönü ile bir birine benzemektedir. Her iki toplumda düşmanlarından korunmak için kale ve sur duvarları inşa etmişlerdir. Şehirlerin içine depo binaları yapmışlardır. Fakat Urartu ordusu aynı zaman yaz aylarında ganimet elde etmek için sefere çıkıyordu. Çünkü Urartu ekonomisinde savaş ganimetleri önemli pay tutmaktaydı. Bunun için güçlü ordu kurmuşlar ve ordunun merkezinde atlı savaş arabalarını koymuşlardı.

B.Savaş Araç-Gereçleri:

Urartulular savaşlarda ok ve yay kullanmışlardır. II. Şarru-kin'in Haldi tapınağına yaptığı seferde tunçtan yapılmış yaylar elle ettiğinden bahsetmesine karşın Urartulular sıkça ahşap yaylar kullanmışlardır. Bu yayların mezillerinin ne kadar olduğu henüz bilinmemektedir. Kullanılan oklar ise; dövme tekniği ile demirden yapılan söğüt yaprağı biçimli namlu ile ahşap ve kamış biçimli bir sapa sahiptir. Demirin yanı sıra tunçtan, üçgen namlulu, çift mahmuzlu ok uçları da vardır. İkinci bir tip ok ucu ise İskit ve Kimmerler tarafında kullanılan kalıptan dökülmüştür. Oldukça küçük olan bu ok uçları iki ya da üç omuzlu ya da mahmuzludur. Gövdesi ahşap veya kamıştan meydana gelmektedir. Urartu askerleri ise oklarını araba kasalarında ya da sırtlarında sadaklarda taşımaktaydılar. Bazı sadakalar dövme tekniğinde tunçtan üretilmiştir.⁴⁹⁷

Frigler askerlerinin ok ve yay kullandığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır.Yalnız Kızılırmak bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Boğazköy'de kuzey yamaçta Demir Çağına ait metal ok uçları bulunmuştur.⁴⁹⁸ Bu ok uçlarının Frigler'e ait olduğu düşünülürse ok atmak için yayda kullanmış olmaları gerekmektedir.

⁴⁹⁷ H. Biber, **a.g.m.** s.106

⁴⁹⁸ G. Herman, "Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı" s.134

Urartulular arasında kullanılan savaş-araç gereçlerinde kılıçlar önemli bir yer tutmaktadır. Biri 70 cm. Öteki ise 35-40 cm uzunluğunda iki tür kılıç Urartu askerleri arasında yaygın olarak kullanılmıştır.⁴⁹⁹ Kavisli ya da düz yapılı, omurgalı çelik namulularıyla düşmana korku salan bu kılıçlar kın içinde belde ya da sırtta taşınıyordu.⁵⁰⁰

Gordionda bulunan ve M.Ö 7. y.y'a tarihlenen ve Frigli bir savaşçının betimlendiği levhadan anladığımız kadarı ile Frigler'de savaşlarda kılıç kullanmışlardır.⁵⁰¹ Savaşçının sağ elinde tuttuğu kılıç yaklaşık 40-50 cm uzunluğundadır.

Urartulular arasından kalkan hem askeri hemde dini kültürde önemli bir yere sahipti. Çünkü tanrı Haldi'ye adak olarak kalkan sunmak Urartu kralları arasında çok yaygın bir gelenektir.⁵⁰² Askeri kültürde de kullanılan bu kalkanlar; tunçtan dövme tekniği ile işlenen kalkanların iç kısımlarında taşıma kulpları bulunurdu. Ayainis Haldi tapınağında bulunan 1 m. boyunda tunçtan yapılmış kalkan aslan başı ile süslenmişti.⁵⁰³

Yine ele geçen arkeolojik levhalardan anladığımız kadarı ile Frig askerleri genellikle kendilerini korumak için kalkan kullanmışlardır. Frig süvarileri ve piyadeleri kendilerini korumak için ellerinde küçük kalkan taşımaktaydılar.⁵⁰⁴

Urartu askerleri gövdeleri pullu zırhlar giyerken,⁵⁰⁵ Frigler'in zırh giydiğine dair arkeojik ya da filolojik bilgi bulunmamaktadır.

⁴⁹⁹ V. Sevin, **a.g.e.** Frigler s.220

⁵⁰⁰ H. Biber, **a.g.m.**, s.106

⁵⁰¹ Keith Devris "Phryg Krallığı Midas'ın Ülkesi, **ArkeoAtlas** 2006 s .48

⁵⁰² V. Sevin, **a.g.e.**, Frigler, s.222

⁵⁰³ H. Biber, **a.g.m.**, s.107

⁵⁰⁴ H.T.Uçankuş. **a.g.e** s.6

⁵⁰⁵ V. Sevin **a.g.e.** Frigler, s.220

Urartulular savaşlarda miğfer giymişlerdir. Tunçtan ve demirden yapılan bu miğferler tek ya da iki parçanın dövülerek yapılması ile meydana gelirdi.⁵⁰⁶

Frig süvarileri ucu öne doğru eğik tipik Thrak serpuşlarına benzer başlıklar giymekteydiler, piyadelerde tüğlü deriden uç kesimi öne doğru eğik Thrak serpuşları, bazende sorguçlu Thark serpuşları takarlardı.⁵⁰⁷

Frig askeri teşkilatı ile ilgili elimizde olan az sayıdaki kaynaktan anladığımız kadar ile Urartu ve Frig askeri kültürü arasında bazı yönleri ile benzerlikler söz konusudur. Her iki devlette savaşlarda işlevi aynı olmasa bile atı kullanmıştır. Türleri farkı olsa bile kılıç, mızrak ve ok ve yay her iki kültürde savaş araç-gereci olarak kullanılmıştır. Asıl fark savaş araç gereçlerinin dini hayatta yansımaları olmuştur. Dini merasimlerde tanrılara sunulan adaklar arasında ve ölü gömme geleneğinde Frigler'e ait hiç bir silah mezarlarda bulunmazken, Urartulular gerek adak olsun gerekse ölüleri için mezarlarda olsun savaş-arac gereçlerine sık sık yer vermişlerdir.

3. FRİG VE URARTULULAR'DA EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

A.Tarım

Frigler Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelmişler ilk olarak Kızılırmak yayı içindeki Kapodak'ya bölgesine yerleşmişlerdir. Fakat bu bölgedeki Assur akınlarından rahatsız olarak biraz daha kuzeyde bulunan günümüzdeki Polatlı sınırları içindeki Gordion'a yerleşmişlerdi.⁵⁰⁸ Diğer önemli Frig merkezleride Ankyra(Ankara) ve Dorlaion(Eskişehir)'dur. Gordion'un Frigler tarafında başkent seçilmesindeki en önemli etken, ticaret yolları üzerinde olması ve Sakarya nehrinin kollarının tarım için su ve geniş alüvyon arazileri

⁵⁰⁶ B. Hanifi, **a.g.m**, s.106

⁵⁰⁷ H.T.Uçankuş,**a.g.e**, s 16

⁵⁰⁸ S.Güri **İlk İnsanda Selçukluya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler**, s.30

oluşturmasıydı.⁵⁰⁹ Bu durum kentleşme için önemli katkı sağlamış Frigler'in geniş tarım arazilerine sahip olması ve tarım için gerekli suyu temin etmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle Porsuk ve Sakarya nehirlerinin keşişme nokta arasında kalan başkent Gordion verimli tarım arazilerine sahipti.⁵¹⁰

M.Ö 9 y.y'da günümüzdeki Van gölü yakınında kurulan Urartu devleti uzun süre Assurlular ile mücadele etmiştir. Bunun için için güçlü ordu ve kale sistemi kurmuşlar. Taş, duvar ve metal işlemeciliği konusunda yaşadıkları çağda güçlü bir konuma gelmişlerdi. Yaşadıkları coğrafyada tarım faaliyetleri yapmak için kanal sistemleri oluşturmuşlardı.⁵¹¹ Aslında Urartu ekonomik sistemi tarımdan çok hayvancılık ve savaşlarda elde edilen ganimetlere dayanmaktaydı. Savaşlarda ele geçirilen ganimetler ülkenin imarı için kullanılmış, ele geçirilen esirler tarım arazilerine yerleştirilerek tarım nüfusu oluşturulmuştur.⁵¹²

Frigler'in yaşam alanları ovalar ve yaylardır. Eskişehir, Ankara ve Sakarya ovaları Sultan Dağları, Yazılıkaya, Cihanbeyli ve Haymana platosu bunlara örnek olarak verilebilir. Bu bölgelerde yaşayan halk tarım ile uğraşmakta yazın ise hayvanlarına taze ot bulmak için yaylalara çıkmaktadır. Bazı Frigler yaylalardan inmeyerek yörük hayatı yaşadığı bilinmektedir.⁵¹³ 1989 yılında Gordion'da yapılan kazılar sonucunda Erken Frig Tahrir tabakasına ait bir megaron odası kazılmıştır. Bu oda da ele geçen çömlekler içinde buğday, arpa, mercimek ve keten tohumları bulunmuştur.⁵¹⁴ M.Ö 8. yüzyıl başlarında yenilenen Gordion kalesinde ayrıca depo ve öğütme taşları bulunmuştur.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ S. Kenneth, "Gordion ve Frigler", s.49,50

⁵¹⁰ S.Conka "Ekonomi Metal Ticaret" s. 56

⁵¹¹ P. Zimanski, **Eclogy And Empire: The Structure of The Urartian State**, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1985 s.1

⁵¹² V. Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s.67

⁵¹³ S. Conka, **a.g.m** s.57

⁵¹⁴ K.Sams, "Gordion Kazıları", s.72

⁵¹⁵ S. Conka **a.g.m** s 56

Önemli Urartu merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Urartulular'ın yetiştirdiği tarım ürünlerine ait bilgilere ulaşılmıştır. Urartulular tarım için gerekli olan suyu yaptıkları baraj, gölet ve sulama kanalları ile temin etmişlerdir. Yapılan araştırmalar sonucunda Urartu ülkesinde 100'den fazla sulama yapısı tespit edilmiştir. Erek, Mengene, Aladağ ve Tendürek dağlarından akan suların önlerine sulama sistemleri yaparak suyun istenilen zamanda akmasını sağlanarak, kanallar yardımı ile su istenilen bölgeye taşınmıştır. Uzak mesafelerden getirilen bu sular tarım ve hayvancılıkta kullanılmıştır.⁵¹⁶ Her Urartu şehrinde, şehrin karşılaştığı herhangi bir kötü durumda halkın ihtiyacını karşılamak için büyük depolar inşa edilmiştir. Bu depolar tahıl ve şarap deposu olarak ikiye ayrılmıştır.⁵¹⁷ Van-Çavuştepe'de yapılan kazılar neticesinde karınlarına kadar toprağa gömülü büyük küpler bulunmuştur. Her biri 100 litre kapasiteli olan bu küplerin içinde buğday ya da şarap saklanıyordu.⁵¹⁸ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Urartulular'ın sosyal yaşamında buğdayın çok önemli bir besin maddesi olduğu görülmektedir. Ayrıca Urartulular'ın küspe, susam, elma, kiraz, nar ve mercimek yetiştirdikleri ele geçen arkeolojik buluntularla kanıtlanmıştır.⁵¹⁹

Frigler ve Urartulular tarımla uğraşan iki farklı topluluktur. Frig ekonomisi tarıma ve ticarete dayanırken Urartu ekonomisi ağırlıklı olarak hayvancılık, savaş ganimetine dayanmaktaydı. Fakat Urartulular yaşadıkları coğrafyanın zor şartlarını kendi lehlerine çevirmek için sulama sistemleri yapmışlar ve böylece kendilerine tarım arazileri oluşturmuşlardı. Fakat Frigler'in sulama sisteme yapmaya ihtiyaçları yoktu çünkü onların yerleştikleri coğrafya Sakarya Porsuk nehirlerinin kolları arasında yer alıyordu. Her iki toplulukta benzer tarım ürünleri yetiştirmiştir. Urartuluların su sistemleri hariç diğer yönleri ile Frig ve Urartu tarım faaliyetleri benzerlik göstermektedir.

⁵¹⁶ O. Belli, "Sulama Yapıları" s.89

⁵¹⁷ V. Sevin, **a.g.e.** Frigler s.216

⁵¹⁸ V. Sevin, "Aşiretten Krallığa Urartular", s. 74

⁵¹⁹ B. Piotrovsky, **The Ancient Civilisation of Urartu**, Barrie & Cresset Press, London 1969 s138-140

B. Hayvan Besiciliği

Sakarya ve Porsuk nehirlerinin kesişme noktasına yerleşen Frigler buradaki ağaçları keserek geniş tarım arazileri meydana getirmişlerdi. Bununla birlikte yalnızca tarım yapmayan Frigler at, koyun, sığır ve beslemişlerdir. Frigler yaz mevsimlerinde yaylara çıkarak hayvanlarını beslemişler, bazı Frigler’de yörük olarak yaşamaya devam etmiştir.⁵²⁰ Friglerler’in Gordion’daki kazılarda ele geçen boynuz dışından yapılmış kolyeden anlaşılabacağı üzere yaban domuzu da avlamışlardır.⁵²¹

Urartu topraklarında alçak alanlarda tarım yapılırken yüksek alanlarda ise hayvancılık yapılmıştır. Sert iklim şartları ve verimli toprakların azlığı nedeniyle insanlar hayvancılıkla tarımdan daha fazla uğraşmışlardır. Tarım için gerekli alanlar yeni yerlerin ülke topraklarına katılması ile sağlanmıştır.⁵²² I. Argisti’nin kurmuş olduğu Argistihinili(Argisti’nin yeri ya da yerleşmeleri) şehrinde evlerde yapılan kazılarda at, koyun, keçi, domuz, köpek, tavuk, kaz ördek ve güvercin gibi hayvanlara ait kemiklere rastlanmıştır.⁵²³

1. At Besiciliği: Frigler’in at besiciliği yaptığına dair bilgilere Pazarlı’da ele geçen levhalar üzerindeki Frig süvarisinden⁵²⁴ ve Gordion’daki taraça binasında yer alan MegoranIII yapısının içinde yer olan odaların birinde bulunan fildişi at süslerinden anlamaktayız.⁵²⁵ Yine frig mimari teokratları arasında yer alan cephe kaplamasında savaş arabası motifi vardır. Burada da savaşlarda Frigler’in at ile birlikte araba kullandıklarını anlamaktayız.⁵²⁶ Ayrıca Ankara tümüslerinde Frigler’e ait antezit bloklar üzerine yapılmış at tasvirlerinin yer aldığı ortostotlar bulunmuştur.⁵²⁷

⁵²⁰ S. Conka, **a.g.m** 56,57

⁵²¹ **T.C Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Müzesi Kataloğu s 48**

⁵²² T. H. Sağlam, “Urartu Devleti’n Sosyal ve Ekonomik Yapılanması” ,s.119

⁵²³ M. Salvini, **Urartu Kültürü ve Tarihi**, s140-144

⁵²⁴ H.T.Uçankuş,**a.g.e.**,s 15

⁵²⁵ İ.Özgen- J. Öztürk, **Lydian Tresuare** s.19

⁵²⁶ **T.C Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Müzesi Kataloğu s. 40**

⁵²⁷ M.Metin “**Ankara ve Frigler**” s.95

Urartu kültüründe at önemli bir yere sahipti. Urartulular çok iyi atlar yetiştiren bir ülkeydi. Bu atlar süvari birlikleri birlikte düşmana korku salan savaş arabalarında kullanılıyordu. Bu arabalar iki at tarafından çekilmekte, içinde bir sürücü ve bir savaşçı bulunmaktaydı. Urartulular kendi aralarında at yarışları düzenliyorlardı. Bu yarışlardan birinde kral Minua'nın atı Arsibi en uzun mesafeye sıçrayarak ödül kazanmıştı. Urartu bölgede at yetiştiriciliği konusunda diğer komşularından üstün bir konumdaydı. Bu nedenle Assur İmparatorluğu ordusu için atları ve yetiştiricileri Urartulular'dan sağlıyordu.⁵²⁸

Hem Frig hem de Urartulular at beslemişlerdir. Fakat Urartu askeri kültüründe at önemli bir yere sahipken Frig kültüründeki yeri tam olarak bilinmemektedir. Sadece Frigler'in at beslediğine dair fazla olmayan arkeolojik buluntular mevcuttur. Urartu ordusunda at en önemli savaş aracıydı. Hem arabalarda hem de süvari sınıfında at kullanılmıştır. Zaman zaman kendi aralarında yarışlar düzenleyen Urartulular, Assur'a at ve at yetiştiricisi veriyorlardı.

2. Koyun ve Sığır Besiciliği: Frigler atın aksine koyun sığır besiciliğine daha fazla önem vermişlerdir. Özellikle boğa Frigler'de önemli bir yere sahipti birçok yerde metal kaplar üzerinde ve ortostotlarda boğa figürü kullanılmıştır.⁵²⁹ Ayrıca Gordion'da yapılan kazılar sonucunda MegaronIII'de dokuma tezgâhları ve kumaş parçaları ele geçmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere koyun sosyal yaşamda önemli yere sahipti.⁵³⁰

Urartulular'ın tıpkı Frigler gibi onlarda koyun ve sığır beslemişlerdi. Bu hayvanların beslendiğine dair en güzel delil tanrıları için sürekli olarak koyun ve sığır kurban etmeleridir.⁵³¹ Ayrıca Urartu şehir olan Argistihinili şehirdeki

⁵²⁸ V. Sevin, "Urartu Devleti" s.70

⁵²⁹ S. Aydın "Ankara'da Frigler", s.80

⁵³⁰ V. Mary "Yassıhöyük Başkent Gordion", s.32

⁵³¹ A.Çilingiroğlu, **Urartu Dini**, s.115

evlerde koyun ve sığır kemikleri bulunmuştur. Bu evlerde domuz kemiklerine rastlanması onların domuz da beslediğini kanıtlamaktadır.⁵³²

Hem Urartu hem de Frigler koyun sığır yetiştirmişlerdir. Tarım ve hayvancılık yapan her iki topluluk sığır ve koyun yetiştirmiştir. İskitler tarafında kesinlikle beslenmeyen ve avlanmayan domuz hem Frig hem de Urartulular tarafından beslenmiştir.

C. Ticaret:

Frigler Troya VIIa tabakasının yok edilmesinden Anadolu'ya gelen Balkan kökenli kavimlerden bir tanesidir. Siyasi bir topluluk olarak M.Ö 750'den sonra ortaya çıkmışlardır. Kral Midas döneminde bütün Orta ve Güney Anadolu'ya egemen bir güç haline gelmiştir.⁵³³ Frigler'in kendilerine başkent olarak seçtikleri Gordion aynı zamanda önemli bir ticaret noktasıydı. Bu bölge daha sonraları Pers Kraliyet Yolu ağına dahil olan Anadolu'daki önemli bir yol üzerindeydi. Gordion açıkça Bronz Çağın ilk zamanlarından beri stratejik bir yer olarak düşünülmüş ve ayrıca 2. bin yılda Hitit yerleşimi haline gelmiştir.⁵³⁴ Frig toplumsal sınıfları hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen tüccar ve esnaf sınıfın olduğunu bilmekteyiz.⁵³⁵ Tüccar ve esnaf sınıfının bulunması Gordion şehrinin önemli bir ticaret noktası üzerinde yer alması nedeniyle Frigler'de ticari hayatın var olduğunu kesin bir şekilde söyleyebiliriz.

Urartulular, Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran dahil olmak üzere geniş bir alanda yaşamışlar⁵³⁶ ve başkent Tuşpa dahil olmak üzere bir çok şehir kurmuşlardır. Urartu sosyal sınıfının büyük bir kısmını çiftçi

⁵³² M.Salvini, **a.g.e.** s.143,144

⁵³³ E. Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, s.191

⁵³⁴ İ.Özgen- J. Öztürk; **a.g.e.** s.15

⁵³⁵ V.Sevin, **a.g.m.**, Urartu Devleti:256

⁵³⁶ K. Köroğlu, **Krallığının Kuzey Yayılımı ve Qualha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası** s.717

ve zanaatkarlar oluşturmaktaydı⁵³⁷. Urartu ekonomisi savaş ganimetleri, hayvancılık ve tarıma dayanıyordu. Bu nedenle Urartu ekonomisinin içinde ticaretin ne kadar yer tuttuğuna dair kesin bir bilgiye henüz ulaşılmamıştır.

1. İhracat: İlk demir çağında önemi kaybeden kara-deniz ticaret yolları Erken Frig dönemi ile birlikte tekrar önem kazanmıştır. Gordion ana yolların kesiştiği bir bölgede yer alması nedeniyle ticaret açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu dönemde kıta Yunanistan'da, Lindos, Samos ve Khois adaları ile Anadolu'da Efes, Bayraklı, Lidya ve Urartu yerleşim yerlerinde Friglere ait madeni buluntulara rastlanmıştır.⁵³⁸

Urartulular M.Ö 1. birinci binin başından M.Ö 600 yılın sonunda Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da güçlü bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür.⁵³⁹ Kurulduklarından yıkılışlarına kadar sürekli Assur devleti ile mücadele halinde olan Urartulular savunma için büyük kale ve sur duvarları inşa etmiş, bu şehirlerin içine büyük depo binaları inşa etmişler ve madencilik alanında büyük gelişme göstermişlerdir.⁵⁴⁰ Fakat Urartu şehirleri ticaret merkezi olmaktan uzaktı.⁵⁴¹ Bu nedenle onların hangi ürünleri ihraç ettiklerini bilememekteyiz. Yalnızca Urartu askeri kültüründe yer alan atları ihraç etmişlerdir. Urartulular at yetiştiriciliğinde komşularına göre öndeydi. Assurlular orduları için gerekli olan atları Uratulular'dan temin ediyordu.⁵⁴²

2. İthalat: Orta ve Güney Anadolu'ya hakim olan Frigler doğu ve batı kültürü arasında kavşak noktada yer alan Gordion şehrini kendilerine başkent seçmişlerdi.⁵⁴³ Aynı zamanda kral yolu üzerinde yer alan Gordion şehrine dış dünyadan ithal mallarda gelmekteydi. M.Ö 800'lerde şehre zarar veren yangından sonra yapılan kazılarla ortaya çıkarılan sarayda çok miktarda

⁵³⁷ M. Salvini, *a.g.e.s.*206

⁵³⁸ S.Conka, *Ekonomi Metal Ticaret*, s.57

⁵³⁹ S.Çelikel, “*Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki bir Grup Urartu Mührü*”s.1

⁵⁴⁰ P.Zimansky, “*Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler*”, s.111

⁵⁴¹ V. Sevin, *a.g.e* Urartu Dağların Uygarlığı s.215,

⁵⁴² V. Sevin, “*Aşiretten Krallığa Urartular*”, s70

⁵⁴³ İ. Özgen- J Öztürk; *Lydian Trespure*, s.15

çanak çömlek, demir eşyalar ve bunlara ait gelişmiş endüstri varlığına işaret eder. Bu bölgelere Suriye ve Filistin bölgesinden ithal edilmiştir.⁵⁴⁴ Ayrıca erken Frig dönemindeki ormanlar hızlı bir şekilde yok edilmiş bu durum bölgedeki avcılığında olumsuz etkilemiştir. Frig ölü gömme geleneğinde yer alan tümüslerin yapımında büyük kerestelere ihtiyaç vardı. Bu nedenle bu keresteler uzak mesafelerden getirilmiştir. Şimsir kütükler Karadeniz bölgesinden, sedir kütükler ise Afyon bölgesinden ithal edilmiştir. Bu bilgilerden gelişmiş bir ulaşım olduğunu anlamaktayız.⁵⁴⁵

Tarım, hayvancılık ve hammadde yataklarının kullanımı savaş ganimetleri ile birlikte Urartu ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı.⁵⁴⁶ İhraç mallarında olduğu gibi ithal malları hakkında henüz yeterli bir bilgiye ulaşılmamıştır. Frig mallarının Urartu yerleşim yerlerinde bulunması onları Frigler ticaret yaptığını destekler niteliktedir.⁵⁴⁷

Frigler önemli ticaret yolları üzerinde yer almanın avantajı ile kısa zaman içinde ticaret merkezi haline gelmişlerdi. Birçok demir ürününü ve çömlek ihraç ederken bunun karşılığında lüks tüketim ürünlerini de ithal etmişlerdir. Fakat Urartu ticari hayatı hakkında henüz yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Sadece komşularına zaman zaman at ihraç ettiklerini bilmekteyiz.

Ç.Sosyal Hayat:

İsimlerini Homeros'un destanlarından öğrendiğimiz Mygdon, Askanios, Otteus gibi liderlerin önderliğinde yaşayan Frigler'in ilk dönemleri hala karanlıktır. İlk zamanlarında aşiret reisleri önderliğinde yaşayan M.Ö 11. yüzyıldan sonra Gordion'a yerleşmeye başlayan Frigler başlangıçta basit bir

⁵⁴⁴ K. Sams “Gordion ve Frigler”, s.53

⁵⁴⁵ S. Conka, “Ekonomi Metal Ticaret”, 57

⁵⁴⁶ H.Sağlam Timür, **a.g.m.** s.119

⁵⁴⁷ S.Conka, “Ekonomi Metal Ticaret”, s.57

köy düzeninde yerleşik hayata geçerek tarım, hayvancılıkla ve ticaretle uğraşmışlardır.⁵⁴⁸

Urartulular'ında sosyal hayatlarını yaşadıkları bölgenin coğrafyası belirlemiştir. Onlar hem hayvancılıkla hemde tarımla uğraşmışlardır. Tarım için büyük su sistemleri kurarak uzak mesafelerdeki suları verimli tarım alanlarına getirmişlerdi.⁵⁴⁹ Hayvancılıkla uğraşan Urartulular hayvanlarını yazın taze otlarla beslemek için yaylalara göç etmişlerdir. Ayrıca yaylaya çıktıkları zaman hayvanlarını Assur tehlikesinden korumuşlardır. Çünkü bu yaylalar Assurlar'n ulaşamayacağı kadar yüksekti ve Assurlulular kışın Urartu ülkesine sefer yapmıyordu.⁵⁵⁰

Frigler'in hayatlarında ise tarım büyük önem taşımaktaydı. Öyleki Frig devleti Liydalılar tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra bile Frigli çiftçiler Lidya egemenliği altında yaşamaya devam etmiş ve tarımsal faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁵⁵¹ Boğazköy'de yapılan kazılar sonucunda M.Ö 8 y.y'a tarihlenmiş sabanlar ve oraklar bulunmuştur.⁵⁵² Pazarlı'da ele geçen levhalardan⁵⁵³ ve Gordion'da bulunan friz levhadan anlaşıldığı Frigler'in atı sosyal ve askeri hayatlarında kullandıklarını anlaşılmaktadır. Pazarlı'da ele geçen levhada Frig süvarisi betimlenirken, Gordion'daki Friz levhası üzerinde atlı araba ile av sahnesi betimlenmiştir.

Urartu ekonomisini tarım, hayvancılık ve savaş ganimetlerine dayanmaktaydı. Frigler gibi Uratulular'da atı savaşlarda kullanmışlardır.⁵⁵⁴ Fakat Urartu askeri sisteminde atın önemi daha fazladır. Ordularının vurucu gücünü oluşturan savaş arabaları iki at tarafından çekiliyordu. Assurlular

⁵⁴⁸ T. STüfekçi, "Frigler ve Frig Uygarlığı", s.9-10

⁵⁴⁹ A.Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı ve Tarihi** s.5

⁵⁵⁰ A. Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı ve Tarihi** s. 6

⁵⁵¹ Drew-Bear Thomas, "Yeni Frigçe Yazıtlar", s.161

⁵⁵² G. Herman, "Kızılırmak Bölgesin'de Demir çağı" s.136

⁵⁵³ T. Uçankuş, **a.g.e** s. 16

⁵⁵⁴ V. Sevin, **a.g.e**, Urartu Dağların Uygarlığı s.220

kendi orduları için gerekli at ve at yetiştiricisi ihtiyacını Urartulular'dan karşılamıştır.⁵⁵⁵

Yerleşik hayatta yaşayan Frigler megoran adı verilen iki ya da üç odalı binalarda yaşamaktaydılar. Boğazköy'de bulunan megaronların bir ön holleri ve geride dikdörtgen planlı odaları vardır. Bu yapıların arkada duvarları dik bir yamaca yaslanmış. Gordion'daki megaronlar ise sığ çukurlar üzerine çakıltaşı ve temel molozlar üzerine inşa edilmiştir. İçinde ocak bulunurdu.⁵⁵⁶

Tarım ve zanaatla uğraşan Urartulular şehirlerde, hayvancılıkla uğraşan Urartulular göçebe olarak yazın yaylalarda yaşamışlardır.⁵⁵⁷ Urartulular oturacakları yeri seçme özgürlüğüne sahip değillerdi. Onlar merkezi otorite tarafından belirli bölgelere iskan ettirilmişlerdi. Urartu şehir planmasında halk kalelerin eteklerinde iskan etmiş, bazı evler zamanla birleşerek küçük kentler haline gelmişti. Evler plansız ve düzensiz yapılmıştır.⁵⁵⁸

Frigler kıyafetlerine önem vermişlerdir. Til-Barsip freskleri üzerindeki Frig kadınları yatay bantlarla süslü uzun giysiler ve çan biçimli püskülleri olan, kısa tunikler giyerlerdi. Frig kadınlarını Kimmer yıkımından sonra tekrar kurulan Gordion'daki duvar resimlerinde yeniden görmekteyiz. Daha çok Yunan kültürü etkisi altında kalınarak yapılmış bu resimlerde Frig kadınlarının başları kapalıdır, kahverengi saçları bukleler yaparak alınları üzerine düşer. Boyunlarında gerdanlık, bileklerinde bilezik ve kulaklarında da süslü küpeler vardır. Kadınlar kıyafetlerini tutturmak için çok süslü çengelli iğne(fibula) kullanmışlardır.⁵⁵⁹ Frigli erkek kıyafetleri ise daha Gordion ve Pazarlı'da ele geçen lehvalar üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır. Bu resimler üzerinde yer alan askerler Frigler'e ait olduğu bilinen öne doğru eğik keçeden yapılmış serpuş takarlar ve ellerinde uzun mızrak tutarlardı. Frig piyadeleri dizlerine

⁵⁵⁵ V. Sevin "Aşiretten Krallığa Urartulular" s.68

⁵⁵⁶ V.Sevin **a.g.e.** Frigler, s.262

⁵⁵⁷ H. Sağlam Timur, **a.g.m** s.119

⁵⁵⁸ A. Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı ve Tarihi** s.81

⁵⁵⁹ H.T.Uçankuş, **a.g.e** 16

kadar çıkan kısa çorap, uçları işlemeli kısa etek, bunun altına ise dize kadar inen dar pantolon giyerlerdi.⁵⁶⁰

Urartulular süslerine çok düşkünlerdi. Süsleri kraldan asile kadar herkes kullanmaktaydı. Kullanılan en yaygın takı türü bileziklerdi. Bilezikler üzerinde kullanılan motifler sosyal tabakayı belirtmekteydi. Ejder ve aslan motifli bilezikler asiller tarafında kullanılıyordu. Bir diğer takı türünde yüzüklerdi. Karagündüz'deki mezarlarda cesetlerin parmaklarında çok sayıda yüzük bulunmuştur. Ayrıca Urartulular süs eşyası olarak iğne, küpe ve Frigler'den aldıkları fibulaları kullanmışlardır. Kúpeler genellikle altından yapılmıştır ve yine kúpeler asil halk tarafından kullanılmıştır.⁵⁶¹ Kullanılan bir diğer süs eşyasıda boncuklardır. Boncuk, Urartulular döneminden çok önce kullanılmaya başlanmıştır. Boncuk sosyal yaşamda kullanıldığı kadar tanrılara adak olarakta adanmıştır. 1971 yılında Giyimli köyünde bulunan adak levhasında insanlar ellerinde boncuk dizileriyle tanrıya doğru yürürken tasvir edilmiş, bizzat elinde boncuk kolye tutan tanrı ya da rahipler görülmektedir.⁵⁶² Balavat kapısı adak levhasından tasvir edilen Urartu askerleri kısa etek, başlarında sivri uçlu kulaklıklılı miğfer giymektedirler.⁵⁶³

Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı üzere her iki toplumun sosyal hayatı benzerlik göstermektedir. Genel olarak güvenli şehirlerde yaşayan Frig ve Urartulular benzer yaşam standartlarına sahipti. Yalnız Urartu ülkesinde kış daha sert geçmekteydi. Bunun için her şehirde şehrin ihtiyacını karşılayacak büyük depolar inşa edilmiştir. Urartulular ve Frigler at, koyun, sığır ve keçi beslemişler domuz ve geyik gibi hayvanları avlamışlardır. Yalnızca giydikleri kıyafetler ve kullandıkları takılar fibula hariç farklılık gösterir.

⁵⁶⁰ V. Sevin a.g.e Frigler,s256

⁵⁶¹ N. Arslan Sevin, "Urartu Takı Sanatı" s.108,109

⁵⁶² N. Arslan Sevin-V. Sevin, "Urartu Boncukları," s.33,34

⁵⁶³ V. Sevin, a.g.e "Urartu, Dağların Uygarlığı",s.220

4. FRİG VE URARTULULAR'DA DİNİ HAYAT

Güneydoğu Avrupa'dan Anadolu'ya gelen Frigler gelirken beraberlerinde kendi inanışlarını da getirmişler, aynı zamanda Anadolu'da yaşayan insanların dini inanışlarını da benimsemişlerdir.⁵⁶⁴ Bu nedenle Frig dini ilkel Anadolu ve Hind-Avrupalı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Frigler tarafından Anadolu'da benimsenmiş en eski kült uygulaması birçok kavim tarafından farklı isimlerle anılan Kybele'dir. M.Ö 6 binden beri Anadolu'da kabul gören Kybele'nin Frigler tarafında da kabul görmesi onların Anadolulaştığına dair en güzel örnektir.⁵⁶⁵ Kybele kültürünün Anadolu'daki tapınma yeri olan Ballıhisar'da inanışa göre; Tanrıça sevgilisi Attis'in erkekliğini burada koparmıştı. Bu nedenle şehrin yönetimini Attis adı verilen iki rahip üstlenmişti. Bu iki rahibin erkeklerini tanrıçaya adanmış olmaları gerekmektedir. Bu rahiplerin yanında Gallos denilen alçak rütbeli rahiplerde vardı. Bu şehir Frig krallığından sonrada önemini korumuştur.⁵⁶⁶

Urartulular'da Frigler gibi şehirlerde, geniş coğrafyada yaşamışlardır. Birçok farklı kültürü bir arada barındıran bu devlet Assur tehlikesine karşı insanları bir araya getirmek ve ortak hareket etmek için din unsurunu kullanmıştır. Bunun sonucu olarak din Urartu yaşamında merkezi bir rol üstlenmişti.⁵⁶⁷ Urartu toplumunda en önemli tanrı Haldi'dir. Kral aynı zamanda Haldi'nin başrahibidir.⁵⁶⁸ Urartulular tabiat olaylarının tanrılar tarafından gerçekleştirildiğine inanmışlar ve tanrılarını insan formunda, yanlarında kutsal hayvanlarla birlikte tasvir etmişlerdir. Tanrılar panteonunu oluştururken özellikle kendilerin önce Anadolu coğrafyasında yaşayan Hurriler'den etkilenmişlerdir.⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ L. Roller, "Frig Dini ve Kült Uygulamaları," s. 141

⁵⁶⁵ H. T. Uçankuş, **a.g.e** 30-31

⁵⁶⁶ V. Sevin **a.g.e**, Friglers. 256

⁵⁶⁷ T. Tarhan "Urartu Devletinin Yapısal Karakteri" s. 288

⁵⁶⁸ A. Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartulular(Eastern Anatolia and Urartians)** TTB, Ankara 1992 s.26

⁵⁶⁹ A. Erze, **a.g.m**, s.26-27

A. Tanrılar Alemi

Frig Tanrıları;

Kybele: Frigler'in baş tanrısı ana tanrıça ya da doğa tanrıçasıydı. Bu tanrıçaya genellikle Kybele denilmesine rağmen Frigler ona "Matar" yani anne demişlerdir.⁵⁷⁰ Frigler Kybele'yi her zaman ayakta, ileriye doğru bakan olgun bir kadın şeklinde tasvir etmişlerdir. Uzun bir elbise ve süslü bir başlık giyer, başlığın arkasından arkaya doğru bir duvak inmektedir. Elinde tanrısallığın işareti olarak bir dizi nesne tutmaktadır. Bunlar içki kabı ya da kasesi, yırtıcı kuş veya nar olması muhtemel olan obejelerden meydana gelirdi. Frig anıt ve kabartmalarında sık sık Kybele figürüne yer verilmiştir.⁵⁷¹ İlk zamanlar Frigler uçsuz bucaksız doğanın tamamıyla Kybele'nin bir parçası olduğunun düşünmüşlerdir. Daha sonra tanrıça mimari bir yapıya dönüştürülerek kayaların içinde yaşadığına inanmışlardı. Bu nedenle Frigler tanrıça Kybele için büyük kaya anıtları yapmışlardı.

Frigler, tanrının kışın uyuduğuna ve yazın uyandığına inanarak, kışın ninniler söylerler ve yazın onu uyandırmak için şarkı söylerlerdi. Buradan anlaşılacağı üzere, geleceğini toprağa bağlayan Frigli çiftçi halk, tabiatın canlandığı, tohumun topraktan baş verdiği ilkbaharı coşkulu törenlerle karşılamakta; bereketli geçen hasat mevsiminin sonunda ise düzenlediği törenlerde Anasına şükranlarını sunmaktaydı. Doğanın bereketi ve bolluğu için altarlara önünde tanrıçaya yapılan dualar, sunulan adaklar, kesilen kurbanlar bu törenlerin en önemli bölümü olmalıydı.⁵⁷²

⁵⁷⁰ G. Kemet Samis "Gordion ve Frigler" 57

⁵⁷¹ L. E Roller **a.g.m**, s. 142

⁵⁷² T. Sivas, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", s. 343

Manes: Frigler arasında ilk başta Sabazios ile sonraları Men olarak adlandırılan, ay tanrısı Manes'tir. Frig kûlahı ile sürekli sakalsız ve çoğu kez uzun saçları omuzlarına kadar düşen genç bir adam olarak betimlenmiştir.⁵⁷³

“Baba”: Antik Yunanlı yazarların belirttiğine göre Frigler baba adını verdikleri bir tanrıya tapmaktaydılar. Baba adını verdikleri bu tanrı büyük bir olasılıkla Kybelenin eşi olmalıydı. Frigler tanrıları için kutsal alanlar ve yönleri doğuya bakan merdivenler yapmışlardır. Bu kutsal alanlar büyük olasılıkla tanrıça ve onun eşi için yapılmıştır. Frigler tanrıları için kutsal alanları yalnız şehirlerinin içine değil şehirlerinden uzak alanlarda yapmışlardır. Böylece tanrılarını şehirlerinden uzak alanlara taşımışlardır.⁵⁷⁴

Urartu tanrıları;

Meher kapısı yazıtında 79 tane Urartu tanrısı vardır. En önemli 3 tanrı Haldi, Teişeba ve Şiuini'dir.

Haldi: Assur tehlikesinin ortaya çıkması ile bir bayrak altında birleşen Urartu beylikleri birleştirici güç olarak dini kullanmışlardır. Kurdukları tanrılar panteonun başında baştanrı Halidi'yi koymuşlardır.⁵⁷⁵ Haldi aslan üzerinde sakallı ya da sakalsız olarak tasvir edilmişti.⁵⁷⁶ Urartulular savaşa giderken Haldi'nin ordunun önünde gittiğine inanıyorlardı. Ondan aldıkları manevi güç ile savaşları kazanacaklarını umuyorlardı.⁵⁷⁷ Kral, Haldi'nin başrahibidir ve onun himayesinde yer alırdı. Savaşlar, barışlar ve imar faaliyetleri Haldi'nin

⁵⁷³ H. T. Uçankuş, a.g.e s.32

⁵⁷⁴ L. E. Roller “Frig Dini ve Kült Uygulamaları “ s. 145

⁵⁷⁵ T. Tarhan, “Urartu Devletinin Yapısal Karakteri” s.288

⁵⁷⁶ B. Piotrovsky, “Urartu Dini” s.64

⁵⁷⁷ V. Sevin, “Aşiretten Krallığa Urartulular” s.71

himayesinde yapılırdı.⁵⁷⁸ Tanrı Haldi için adaklar adanır, belirli aralıklarla kurbanlar kesilirdi. Aynı zamandan Haldi, savaş ve barış tanrısı idi.

Teişeba: Fırtına tanrısıdır.II. Rusa iktidarının belirli dönemlerinde onun adına kentler kurmuştu. Kökeni yukarı Dicle vadisindeki kutsal kent Qumenu'dan gelmektedir.⁵⁷⁹ Tanrılar panteonunda aslan üzerinde her iki elinde şimşek demeti tutar vaziyette Tanrı Haldi'nin arkasında tasvir edilmiştir. Urartu inancında hava tanrısıdır.⁵⁸⁰

Şiuini: Teişeba'nın hemen arkasında kanatlı güneş diski içinde ve ayakta boğa üzerinde tasvir edilmiştir. Başında konik biçimli miğfer taşımaktadır. Urartu tanrılar panteonunda 3. sırada yer almaktadır. Urartu inancında güneş tanrısıdır.⁵⁸¹

Her iki toplumdaki tanrılar panteonu kendileri tarafında değilde dış güçlerin etkisiyle oluşturulmuştur. Urartulular dini insanları bir araya getirip ortak hareket etmek için kullanmışlardır. Bunun için hakimiyetleri altındaki insanların inandıkları hemen hemen her tanrıyı panteona katmışlar ve tanrı Haldi başta olmak üzere tanrılara kurbanlar kesip adaklar adanmışlardır. Frigler ise Anadolu'da yaklaşık M.Ö 6 binden beri tapınım göre Kybele'yi tanrılar panteonun başına koymuşlardır. Onun için adaklar adayıp kurbanlar kesmişlerdir.

B.Tapınaklar

Frig tapınakları ise tanrıça Kybele'ye değişik şekillerde ibadet etmekteydiler. Şehir içinde yapılan kazılar sonucunda henüz tapınaklarla ilgili doyurucu bir bilgi yoktur. Yalnızca Gordion

⁵⁷⁸ A. Erzen, **a.g.e** 26-27

⁵⁷⁹ M. Salvini, **a.g.e**, s.199

⁵⁸⁰ O.Belli, "Anzaf Kalaleri" s.44-47

⁵⁸¹ O Belli, **a.g.m** s.48

yerleşimindeki iki tane megaronun tapınak olduğu düşünülmektedir. Frigler tapınaklarını daha çok şehir dışında yaptıkları ıssız kayalık alanlara yapmışlardır. Çünkü tanrıçanın çıplak yaylalarda yaşağına inanıyorlardı. Tapınaklar çoğu kez yalnızca cephe şeklinde kayalara oyulmuştur. Semerdan bir çatı ile örtülmüş yapının cephesi geometrik motiflerle süslüdür. Akroterli bir alınlığın altındaki cepheye küçük kapı biçimli bir kapı açılmıştır. Önceleri buraya sökülüp takılan ahşap bir heykel konurken daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bunun yerine tanrıçanın taştan yapılmış heykeli konulmuştur.⁵⁸²

Urartu tapınakları geniş kapsamlı bir örgütlenme ile yönetilmekteydi. Tapınaklarda çalışan görevliler arasında başta memurlar, katipler, zanaatçılar, madenciler v.b çeşitli meslek gruplarından kişiler yer almaktaydı. Assur Kralı II. Sargon'un M.Ö 714 yılında yapmış olduğu yağmalayışı gösteren kabartmada, tapınak bir kaide üzerinde çadırdamlı basit bir yapı olarak tasvir edilmiştir. Çatısında büyük bir mızrak ve önünde geniş bir avlu vardır. Avlu üzerinde 3 ayaklı kazanlar durmaktadır. Yukarı Anzaf, Ayanis ve Varto-Kayalıdere kazıları sayesinde Urartu tapınak planları belirlenmiştir. Bu tapınaklar günümüzdeki külliyele benzerdir. Ayrıca payelerle taşınan çatı, büyük kabul salonları, revaklı avlular, depolar ve sunaklardan meydana gelmektedir. Bunun yanında Urartulular geniş alanlara kutsal dikilitaşlar ve kayalara oyulmuş simgesel kapılarda da yapmışlardır.⁵⁸³

Urartu tapınakları ile Frig tapınakları tamamen bir birinden farklıdır. Yalnızca Gordion şehrindeki iki tane megaron yapısının tapınak olabileceği düşünülmektedir. Çünkü Frigler tapınakları kaya anıtları şeklinde büyük kayaların yüzeylerine yapmıştır. Uratulular'da ise tapınak sistemi vardır. Yaptıkları tapınaklar günümüzdeki külliyele

⁵⁸² V. Sevin, a.g.e, "Urartu Dağların Uygarlığı" s.214

⁵⁸³ V. Sevin, a.g.e. s.216

benzemektedir. İçinde salonlar, kutsal alanlar ve adak bölümleri bulunmakta ayrıca çeşitli zanaat kollarından insanlar çalışmaktadır. Yalnızca Urartuluların çeşitli alanlara yaptığı simgesel kaya anıtları ile Frig kaya anıtları birbirine benzemektedir.

C. Ölü Gömme Adetleri:

Frigler soyluların ölümlerini sonradan yapılan suni tepeler olarak ifade edilen tümülüslerle yada kaya mezarlarına gömerlerdi.⁵⁸⁴ Tümüsler, toplumda önemli konuma sahip kişilere ait ölümlerin, zengin mezar hediyeleri ile ahşap malzemeden hazırlanan mezar odasının içine özenle yerleştirilerek, üstü önce irili ufaklı taş yığını, daha sonra toprakla örtülen büyük yapay tepelerdir.⁵⁸⁵ Kaya mezarları ise; Frig kalelerinin kurulduğu kayalık platoların dik yüzlerine ya da kalelerin civarındaki kayalıklarda erişilmesi güç yerlere yapılmış özgün Frig evlerinin iç mimarilerinin kayalara yansımış şeklidir.⁵⁸⁶

Urartulular geniş bir coğrafyada farklı kültürlere egemen oldukları için mezar kültürleri farklılık göstermektedir. Ölümden sonra hayata inanan Urartulular ölümlerini yeraltı oyma mezarları,(bu mezar türü kendi içinde yer altı oyma, yer altı örme ve yer altı oyma-gömme olmak üzere üçe ayrılmıştır.), taş sandık mezarlar, toprak mezarlar, urneler ve toprak mezarlara mumyalar ya da yakarak gömmüşlerdir.⁵⁸⁷

Frigler Balkanlar'dan göç ederken ölü gömme geleneklerini beraberlerinde getirmişlerdir. Çünkü Anadolu'da daha önce tümülüs şeklinde yapılan ölü gömme geleneği henüz rastlanmamıştır.⁵⁸⁸ Bu anıtsal tümülüsler ve kaya mezarları ile bunların içinde bulunan zengin

⁵⁸⁴ V. Sevin a.g.e, Frigler s.268

⁵⁸⁵ T.Numan "Odtü Müzesinin Ankara Frig Nekropolünde Araştırma ve Kurtarma Kazıları" s. 99,100

⁵⁸⁶ T. Sivas. Tüfekçi, "Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtı Araştırmaları" s.87

⁵⁸⁷ N.Çevik, "Urartu Kaya Anıtları"... s.8-12

⁵⁸⁸ G. Kenneth Sams "Gordion ve Frigler" s. 53

ölü hediyelerinin, Frigler'in ölü kültüne ve ölü gömme adetlerine verdikleri önemi ortaya koymaktadır.⁵⁸⁹ En görkemli Frig tümülüsü Gordion'da bulunmuştur. Bu tümülüs 300 m. çapında ve 53 m. yüksekliğindedir. Tümülüsün tavanı iki yana eğime sahiptir ve içinde 60 yaşlarında birinin cesedi bulunmuştur. Mezar odasında; süslü mobilyalar ile 200 kadar tunç kap ve üçayaklar üzerinde duran büyük kazanlar bulunmuştur. Duvarlar kumaş ile kaplanmış bazı mezarların duvarları ise boyanmıştır. Mezar odalarına kapı yapılmamış ölü buraya bırakıldıktan sonra mezar odası bir daha kullanılmamak üzere kapatılmıştır. Mezar odasının üstü ölen kişinin toplum içindeki derecesine göre toprakla doldurulmuştur.⁵⁹⁰ Yangın sonrasına tarinlenen iki Frig tümülüsünde bulunan kaplar içinde baharatlı pişmiş et, mercimek ile bira, şarap ve baldan oluşan bir içki bulunmuştur. Bu bulgulardan bir kişi öldükten sonra mezarında ölü yemeği verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹¹

Kaya mezarlarında ise; mezar üçgen alınlıklı, sütün ya da çerçeve kaplı sütün ya da çerçeve kaplı, beşik çatılı, düz tonoz veya piramit tavanlıdır. Planları daha çok kare ya da oval şeklindedir. Mezarlar genellikle iki ya da üç yataklı olup ölüler buralara yatırılmıştır. Bazı mezarlarda büyük sunakların üst kısmında kuyular bulunmuştur. Ölüler için getirilen hediyelerin ve adakların buralara atıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁹²

Geniş bir kültür yelpazesinden dolayı Urartu mezarları farklılık gösterir. Fakat Urartulular arasında yaygın olarak kullanılan oda-mezarlardır.⁵⁹³ Bu mezarlar kendi içinde oyma ve örme olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu mezarlar çok ya da tek odalı olabilmektedir. İçinde dromos, ana oda, yan odalar, takalar, çukurlar, sekiler gibi mimari

⁵⁸⁹ H.T. Uçankuş **a.g.e.** s.36

⁵⁹⁰ V. Sevin **a.g.e** Frigler, s.268-272

⁵⁹¹ G. Kenneth Sams **a.g.m.** s.55

⁵⁹² H.T.Uçankuş, **a.g.e.** s.33

⁵⁹³ V.Sevin, **a.g.e,** Frigler, s. 232

ayrıntılar vardır.⁵⁹⁴ Diğer mezar türü olan taş-sandık mezarlar ise yapı itibari ile küçük oda mezarlara benzemektedir. Fakat kapısı açılıp tekrar kullanılmadığı için oda mezarlardan ayrılır. Toprak mezarlar en en sade mezar türüdür. M.Ö 2 binden itibaren Anadolu'da kullanılmıştır. Urneler ise yakarak gömme geleninin özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Doğal ya da yapay kaya oluklarına konulan bu tür mezarların içinde ölülerin külleri ve kemikleri bulunurdu. Son olarak kullanılan küp mezarlar Urartulular arasında en yaygın kullanılan türde mezardır. Urne mezarları gibi bunların da için ölülerin külleri vardır.⁵⁹⁵ Urartulular ölülerini mezara giyinik ve süslü olarak hocer vaziyetinde yatırıyorlardı. Cenaze sırasında ölü yemeği yeniyor mezara yiyecek ve içecek ve silahlar bırakılıyordu.

M.Ö 7. yy da Fig ölü gömme adetlerinde yeni bir gelişme ortaya çıkmıştı. Artık Firgler ölülerini yakarak küllerini gömmeye başlamışlardır.⁵⁹⁶ Bu gelenek Homeros'un anlattığı Trak ölü gelenekleri doğrulamaktadır. 1986 yılında Ankara'da buluna Gençlerbirliği tesisleri içinde kalan bölgede yapılan kazı çalışmaları sonunca tümölüs buna en güzel örnektir. Tümölüste bulunan yanık tabakasında yanık öküz kemikleri ve kütükler bulunmuştur, kütükler bir süre yakıldıktan sonra söndürülmüş ve etrafında çanak çömlek bulunmaktadır. Kremasyon alanın güneyinde bulunan çömleklerin içinde yanmış kemik parçaları ele geçirilmiştir. Ayrıca güney kısımda yanmış ocak ve tunç kalıplar bulunmuştur. Burada bulunan yanmış ahşabın tekerleğe ait olma ihtimali son derece yüksektir. Biraz ilerde boyunduruk ve dingil bulunmuştur.⁵⁹⁷

Urartulular yakarak gömmede ise ölü üzerinde kıyafetleri ve süsleri ile birlikte açık alanda yakıldıktan sonra ölüden arta kalan

⁵⁹⁴ N.Çevik, **a.g.e**, s.8

⁵⁹⁵ N. Çevik, **a.g.e**, s.10-14

⁵⁹⁶ V. Sevin, **a.g.e**, **Frigler** s.273

⁵⁹⁷ N. Tuna, **a.g.m.** s.109-111

parçalar özel vazolara konuyordu, ölünün ruhun girip çıkabilmesi için bu vazolara bir kaç delik delinmiştir.⁵⁹⁸

Frigli soylular ölülerini şehrin dışındaki büyük yığma tepelere gömerlerken sıradan halk ise son derece basit mezara ölülerini gömmüşlerdir. Örneğin Pazarlı halkı ölülerini kalenin içindeki basit mezarlara gömerken, Boğazköy halkı ise şehir içinde ölülerini yakıp küpler içine koyarak gömmüşlerdir.⁵⁹⁹

Urartulur'da normal halktan birisi öldüğü zaman kremasyon geleneği pahalı olduğu için urne içine konularak gömülürdü.⁶⁰⁰

Frigler ölülerini kaya mezarlarına ve tümülüslere gömerken Urartulura ölülerini yeraltı oyma mezarları,(bu mezar türü kendi içinde yer altı oyma, yer altı örme ve yer altı oyma ve gömme olmak üzere üçe ayrılmıştır.), taş sandık mezarlar, toprak mezarlar, urneler ve toprak mezarlara gömmüşlerdir. Kaya mezar geleneği her iki toplumda benzerlik gösterir. Ayrıca Fig ve Urartu ölü gömme geleneğinde bir kişi öldükten sonra onun için ölü yemeği verilirdi.

Ç. Adak ve Kurbanlar:

Frigler'in" Matar/Ana" veya "Matar areyastin, Matar Kubileye/Kubeleya" saygı göstermişlerdir. Frig dinin en önemli tanrıçası olan Kybele uçsuz bucaksız doğada yaşadığına inanılmaktadır. Kybele için yapılan Paleo-Phrygçe yazıtlar bugün için sayıca çok azdır. Bu yazıtlar da okunmuştur fakat henüz bir kaç kelime hariç tercüme edilmemiştir. Bu nedenle, Frig yerleşmelerinin girişlerinde veya yüksek kısımlarında, tabiatın ortasında, su kıyısında ya da tarla

⁵⁹⁸ V. Sevin, **a.g.e, Frigler** s.232

⁵⁹⁹ H.T. Uçankuş, **a.g.e,** 38,39

⁶⁰⁰ G.Yılmaz, **Urartu Dini İnanç ve Adetler**,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997,s.80

kenarında ana kayadan yontulmuş küçük ölçekli, fasad, altar ve nişlerden oluşan kült anıtları, Frig dini tapınımlarının en önemli kaynakları durumundadır.⁶⁰¹ İlk kez 19. yüzyılın sonlarında W. M Ramsay tarafından incelenerek "altar/sunak" olarak tanımlanan kült yapıları, sayıca çoğunluktadır.⁶⁰² İdol ve basamaklar, altarlarda değişmeyen iki ana elemandır. Tanrıçanın tapınağını temsil eden özgün Frig kaya fasadlarında nasıl niş içinde tanrıça heykeli ya da kabartması varsa, altarlarda da Matar/Kubileya'yı simgeleyen kaya idolüdür, Tanrıça, idol şeklinde, kaya ile bütünleşmiş olarak devamlı oradadır. Yani kayaların içinde yaşamaktadır. Bunlar sembolik olarak tanrı huzuruna çıkışı anlatmaktadır.⁶⁰³ Frigler'in dinsel ritüelleri hakkında henüz tam bir bilgiye sahip değiliz. Bereketli geçen hasat mevsiminin sonunda Frigler düzenlediği törenlerde Ana'sına yani Kybele'ye şükranlarını sunmaktaydı. Doğanın bereketi ve bolluğu için altarlarda önünde tanrıçaya yapılan dualar, sunulan adaklar kesmekteydiler.⁶⁰⁴ Kesilen hayvanların ve sunulan adakların tam olarak ne olduğu bilinmemektedir. Yalnızca 1986-1988 yılları arasında yapılan Ankara Frig nekropolü kurtarma kazılarında ele geçen yanmış boğa kemiklerinden anladığımız kadarı ile ölüleri için öküz kurban etmişler daha sonrada yakmışlardır.⁶⁰⁵

Meher kapısı üzerindeki yazıttan anlaşıldığı üzere Urartulular tanrı Haldi için şarap libasyonu yapmaktaydılar. Meher kapısı yazıtında;

...Tanrı Haldi için bir bağ kurulsun. Daha önce burada hiç bir şey yapılmamıştı... bağ bozumu yapıldığında Tanrı Haldi'ye 3

⁶⁰¹ T. Sivas Tüfekçi “ “Ana Tanrıça.”. s.336

⁶⁰² T. Sivas Tüfekçi, **a.g.m.**, s.337

⁶⁰³ T. Sivas Tüfekçi **a.g.m.** s.339

⁶⁰⁴ T. Sivas Tüfekçi **a.g.m** s.343

⁶⁰⁵ T. Numan, “Odtü Müzesi..”s.111

koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın... ⁶⁰⁶

Kurbanlarla birlikte Urartulular tanrılarına çeşitli objeleride adak olarak adanmışlardır. En önemli adaklar arasında kalkan başı çekmektedir. M.Ö 9. yy'dan itibaren Urartulular tanrı Haldi için kalkanlar adanmışlardır. Örneğin yukarı Anzaf Kalesi'ndeki Haldi tapınağına İşpu'nun oğlu Minua tarafından tunçtan bir kalkan sunulmuştu.⁶⁰⁷ Miğferde adaklar arasında yer almaktadır. Tanrıya adak olarak hazırlanan miğferler daima daha süslü yapıydı.⁶⁰⁸ Giyimli köyünde bulunan adak levhası üzerinde elinde boncuk dizisi şeklinde kolye tutan rahip ve krallar görülür burada da Urartulular tanrıları için boncuk kolyeleri adadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁰⁹

Urartulular tanrıları için kurbanlar kesip adak adanmışlardır. Bu konu hakkında en ayrıntılı bilgi kayalıklara oyularak yapılan Meher Kapısı içindeki yazıttan öğrenmekteyiz. Bu yazıtta tanrılar için ne tür hayvanın kaç tane ve ne zaman kesileceği belirtilmiştir.⁶¹⁰ Genellikle boğa, inek, koyun, kuzu kurban edilmiştir.⁶¹¹ Meher kapısı üzerindeki yazıtta baştanrı Haldi için 17 sığır, 34 koyun, Tanrı Teişeba için 6 Sığır, 12 koyun kesilmesi emredilir. Listede yer alan diğer tanrılar için de kesilmesi gereken kurban sayıları verilmiştir. Bu tanrılar arasında Dağ tanrıları Adaruta, Ura, Arni ve Qilibani kent tanrıları Ardi kenti tanrısı, Tuşpa kenti tanrısı ile Mağra tanrısı, Ülkeler tanrısı ve Sınırlar tanrısı vardır.⁶¹² Urartu ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayandığı için Urartulular kestikleri hayvanların türünden oluşan sürünün çoğalacağına ve hayvanlarının her türlü beladan korunacağına inanıyorlardı.

⁶⁰⁶ O. Beli, **Anzaf kaleleri ve Urartu Tanrıları**, s.31

⁶⁰⁷ V. Sevin, **a.g.e**, Frigler s.223

⁶⁰⁸ H: Biber, "Urartu Silahları" s.107

⁶⁰⁹ N.Sevin Arslan-V.Sevin, Urartu Boncukları, **Toplumsal Tarih** Mart 2008 İstanbul s.33

⁶¹⁰ O. Belli, **Anzaf kaleleri ve Urartu Tanrıları**, s.30

⁶¹¹ P.P.Borris, "Urartu Dini" s.41

⁶¹² A.Çilingiroğlu "Urartu Dini", s.115

Her iki toplulukta tanrıları adak ve kurban adanmışlardır. Fakat Frigce yazıtların tam olarak çözülememiş olması nedeniyle Kybele için yapılan törenlerde yapılan kurban ve adaklar hakkında yeterli bir bilgiye henüz sahip değiliz. Bunun yanında Meher kapısındaki bilgilerden anladığımız kadarı ile başta Haldi olmak üzere diğer tanrılar için kesilen kurban, adak olarak adanan metal objeler ve şarap libasyonu hakkında bilgiye sahip konumdayız.

SONUÇ

Atlı-Bozkır kavimlerinin ilk temsilcilerinden olan İskitler Massgetler ile yaptıkları savaşı kaybettikten sonra, Kimmer topraklarına göç etmişlerdir. Burada bulunan Kimmer ile İskitler arasında meydana gelen savaştan yenik çıkan Kimmerler kendi ülkelerini bırakarak göç etmek zorunda kalmışlardır. İskitler'de Kimmerler'i izleyerek onların peşinden gelmişler fakat yollarını kaybetmişlerdir. Dalgalar halinde meydana gelen bu göç hareketi Anadolu'da ilk Urartu engeline çarptı. Urartulular Kimmerler ile mücadele ettikten sonra onlarla anlaşma yoluna giderek Kimmerler'in topraklarından geçmesine izin verdi. Kimmerler'den sonra Urartu Devleti İskitler'le uğraşmak zorunda kaldı. İlk başta İskit ve Urartu Devletleri arasında anlaşma olsada bu anlaşma bozuldu. İskitler, Toprakkale Çavuştepe gibi önemli Urartu yerleşimlerini yakıp yıktı. Kimmerler'in Anadolu'ya girmesi sonucunda Orta Anadolu bölgesinde Gordion merkezli kurulmuş olan Frig devleti ile mücadele ettiler. Frigler'in meşhur kralı Midas, atlı göçebeler karşı Assur ile anlaşma yoluna gitsede, Assur Kralı II. Sargon'un Kimmerler ile yaptığı savaşta ölmesi ile bu anlaşma bozuldu ve Midas göçebeler ile kendisi uğraşmak zorunda kaldı. Kimmerler Frigler'in başkenti Gordion'u yakıp yıktılar, Kral Midas'ta bu yıkıma dayanamayıp intihar etti. Frig devleti bu savaşta ağır yara aldı.

Orta Asya steplerinde başlayan göç hareketinin etkileri böylece Anadolu'da bulunan Frig Devleti'ne kadar etki etti ve İskit, Urartu ve Frigler arasında kültür etkileşimi meydana geldi. İskitler aslında Frig ülkesine kadar gelmediler fakat Frigler Trak kökenli bir kavimdi. İskitler Karadeniz'in güneyinde bulundukları sırada İskitler ile aralarında kültür etkileşimi olmuştu. Çünkü Frigler'in Anadolu'ya beraberlerinde getirdiği mezar geleneği olan tümülüs daha önce Anadolu'da uygulanmıyordu. Bu gelenek Orta Asya bozkırlarında yaşanan İskitler'in mezarları olan kurganlara benziyordu. Hem kurganlar hemde tümülüsler soylular için yalnızca bir sefer kullanılmak için yapılan, içine değerli ölü hediyelerinin konulduğu, yığma topraklardan meydana gelen suni tepelerdi. Yalnızca ölü gömme geleneği arasında bazı

farklar vardı. İskitler ölen kişi ile birlikte mezara hizmetkar, ölen kişinin eşlerinden birini, savaş aletleri ve atlarını gömerken, Frig mezarlarında yalnızca tek kişi bulunuyordu. Tümölüsler’de bu zamana kadar hiç silah ve at kemiklerine rastlanmamıştır. Yalnızca ölen kişinin günlük hayatını devam ettirebilecek eşyalar bulunmuştur. İskitler mezarlarında çadır planını esas alıp mezarlarına çadır planlı yaparken, Frigler diğer mezar gelenekleri olan kaya mezarlarında günlük yaşamlarında yaşadıkları evler olan megaron planlı mezarlar yapmışlardır. Bütün bu bilgilere bir araya getirildiğinde İskitler ve Frigler arasında kültür etkisi olduğunu kabul edebiliriz.

Anadolu’da yaşayan Urartu ve Frigler arasında da kültür etkileşimi olmuştur. Urartulular gündelik yaşamlarında kullandıkları fibulalar buna en güzel örnektir. Fibula’yı ilk kez Frigler kullanmış ve daha sonra Urartulular tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Yine Frig çanak çömlekleri Urartu ülkesinde yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Urartulular’ın ölü gömdükleri kaya mezarları ve açık alanlara yaptıkları tapınaklar Frig kaya mezarlarına ve tapınaklarına benzemektedir.

Kimmerler’in peşinden Anadolu’ya gelen İskitler Urartulular ile karşılaşması ile aralarında kültürel etkileşim olmuştur. Urartu ve İskitler’in savaşçı karakterleri ön planda olan devletlerdi. Her iki devlette savaşlarda vurucu güç olarak atı kullanıyordu. Hem İskitler’in hemde Urartulular’ın askeri kültürleri gelişmişti. Urartulular’da kalkan ve miğfer kutsal yalıp tanrılara adak olarak adanırken, İskitler’de kılıçlar kutsal sayılmış Ares için yapılan çalılardan meydana gelen tapınakların tepelerine dikilmiştir.

Tüm bu benzerlikleri bir araya getirdiğimiz zaman İskit, Frig ve Urartulular arasında kültür etkileşimi olduğunu rahatça söylebiliriz. Burada amacımız bu kavimlerin aynı kökten geldikleri ya da akraba oldukları değil sadece aralarında kültür alışverişi olduğunu söylemektir.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem; **Anadolu Uygarlıkları**, 2007.

ARAL, Sadi Maksudi; **Türk Tarihinin Anahatları Eserinin Müsveddeleri**, no:5, Ankara, 1993.

ATAÇ, Galip; “İskitler’de Hekimlik” **Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin Müsevedeleri No:3**

AYDA, Adile; “Etrüsklerle İskitler Arasında Benzerlikler”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, I. C, TTK Basımevi, Ankara, 1979.

AYDIN, Suavi; “Ankarada’ki Frigler”, **Aerko-Atlas** sayı 5 2006 s. 78-81.

BELLİ, Oktay; “Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri” **Arkeo-Atlas**, sayı 4 2005 s 85-89.

BELLİ, Oktay; “Sulama Yapıları” **Arkeo-Atlas** sayı 4, 2005 s89.

BELLİ, Oktay; **Anzaf kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji Sanat, İstanbul 1995.

BİBER, Hanifi; “Urartu Silahları” **Arkeo Atlas** sayı 4, 2005 106-107.

CHALIAND, Gerrad; **Göçebe İmparatorluklar- Moğolistandan Tuna’ya M.Ö V. yy-M.Ö XVI**, çev: Engin Sunar İstanbul, 2001.

ÇELİKEL, Sedef; “Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki bir Grup Urartu Mührü” **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1987 Yıllığı**, Ankara 1987.

ÇEVİK, Nevzat; **Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Kaya Mezarları**, T.T.K.B Ankara 2000.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; **Urartu Krallığı ve Tarihi ve Sanatı**, İzmir 1997.

ÇİLİNGİROĞLU Altan, Urartu Dini, **Arkeo-Atlas sayı: 5 İstanbul 2005 114-115**

CONKA, Sevil; “ Ekonomi Metal Ticaret” **Arkeo Atlas** sayı: 5 Yıl 2006 s56-57.

DEER, Jozsef; “İstep Kültürü”, çev. Şerif Baştav, **Ank. Ü DTCTF Dergisi**, Sayı 1-2, C XII, TTK Basımevi, Ankara, Mart-Haziran 1954.

DEVRIES, Keith; “Phryg Krallığı ve Midas Ülkesi”, **Arkeo-Atlas Dergisi** Sayı: 5 İstanbul 2006, s. 43-52.

DEMİRAĞ, Yelda; **Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

DÖNMEZ, Şevket; “Ön Asya Dünyasında İskitler” **Türkler** IV. s. 33-44.

DREW-Bear Thomas; “Yeni Frigçe Yazıtlar, Frigler’in Gizemli Uygarlığı”, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s. 161-172.

DURMUŞ, İlhami; **İskitler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

DURMUŞ, İlhami; “İskitler’de Ölü Gömme Geleneği”, **Millî Folklor**, Sayı: 61, (2004),

DURMUŞ, İlhami; “İskitler’in Kimliği” **Türkler I**, Ankara 2002. s. 621-628.

DURMUŞ, İlhami; “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, **G.Ü.FEF.SBD.**, 2, (1997), s.13-19.

DURMUŞ, İlhami; “Eski Türklerde Askeri Kültür”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Temmuz 2005, Sayı: 385 s. 5-25.

DURMUŞ, İlhami; “Saka Adı Üzerine”, **Milli Folklor**, 3/19, 1993, s. 33-34.

DURMUŞ, İlhami; Abdülhaluk, Çay; “İskitler”, **Türkler I**, Ankara 2002, s. 576-597.

DURMUŞ, İlhami; “İskit Kültürü”, **Türkler IV**, Ankara 2002 s. 15-25.

DURMUŞ, İlhami; “Anadoluda Kimmer ve İskitler”, **Belleten** CLXI 1997 s. 273-286.

DURMUŞ, İlhami; “İskit İmparatorluğunun Yıkılış Nedenleri”, **Akademik Bakış** Cilt:1 Sayı:2 Yaz 2008 s. 119-214.

ESİN, Emel; “İç Asya’da Milattan Önce Türklerin Atalarına Affedilen Kültürler”, **Türkler I**, Ankara 2002 s. 495-518.

ERZEN, Arif; **Doğu Anadolu ve Urartulular**, T.T.K Basımevi Ankara 1992.

GENZ HERMAN, “Kızılıramak Bölgesinde Demir Çağı”, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, Yapı Kredi Sanat Yayınları İstanbul 2007 s. 127-140.

G.KENNETH, Sams; “Frigyalı Midas”, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s. 59-64.

G.KENNETH, Sams; “Gordion ve Frigler”, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s. 59-64.

GRAKOY, Boris Nikolayeviç; **İskitler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

GROUSSET, Rene; **Bozkır İmparatorluğu - (Attila/Cengiz Han/Timur)**, çev. Dr. M. Reşat Uzman, Ötüken, İstanbul, 1980.

GÜR, Selçuk; **İlk insandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

HERODOTOS; **Herodotot Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev: Mütakin Ökmen, İstanbul, 2002.

İLKNUR, Özgen- JEAN, Öztürk; **The Lydian TreAssure**, Turkey Ministry of Culture, İstanbul, 1996

KINAY, C; "Phrygiaka, Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Arastırmalar", DTCF Dergisi, c.2, s.1, Ankara, 1943, 83-87.

KOCA, Salim; **Türk kültürünün Temelleri II**, Trabzon, 2000.

KÖROĞLU, Kemalettin; Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı ve Qualha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası" **Belleten** Cilt: LXIV, Ankara, 2001, s. 717.

MEMİŞ, Ekrem; **İskitler'in Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.

METİN, Mustafa; Ankara ve Frigler Frigler'in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s. 93-98.

MİRFATİH, Z. Zekiyev; **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

NİKOLA, Bovenko; "Tagar Kültürü" **Türkler I**, Ankara, 2002 s. 519-526.

NUMAN, Tuna; “ Odtü Müzesi’nin Ankara Frig Nekrapolün’de Araştırma Kazıları”, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul, 2007 s. 161-172.

OZOUF, Mona; “İskitler’in Kıyıları”, **Toplumsal Tarih**, Temmuz 1997 s. 61-64.

P’YANKOV Vasilyeviç “**Sakalar**” Türkler I, Ankara 2002 612-620.

PIOTROVSKY, Boris; **The Ancient Civilitain of Urartu, Barrie&Roccliff**, The Cresset Press, London 1964.

R. Young; **The Nomadic İmpact: Gordion**, Dark Nomands 1000 B.C studies in İranian and Anatolian Arkeology, İstanbul Arkelogisch İnstitute 1964.

RICE, Tamara Talbot; **The Scythians**, Thames and Hudson, London, 1958.

ROLLER, Lynn; “Frig dini ve Kült Uygulamaları”, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul 2007 s. 141-149.

SAĞLAM, Timur Haluk; “Urartu Devleti’n Sosyal ve Ekonomik Yapılanması”, **Arkeo- Atlas**, Sayı 4, 2005, s. 110-111.

SAN, Oya; “Bazı Bugular Işığından Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı”, **Belleten** CLXIV 2000 s. 1-21.

SEVİN, Veli; Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar), **İletişim Yayınları**, İstanbul 2003 “Frigler” s. 234-281.

SEVİN VELİ; **Eski Anadolu ve Trakya(Başlangıcından Pers Egemenliğinin Sonuna Kadar)**, İletişim Yayınları,İstanbul 2003 “Urartu, Dağların Uygarlığı” s194-233.

SEVİN, Veli; “Aşiretten Krallığa Urartulular”, **National Geographic**, Ocak 2007, s. 58-77.

SEVİN, Veli; “Urartu Devleti”, **Areko-Atlas**, Sayı 4. 2005.

SİVAS, Taciser Tüfekçi; “Batı Frigya’da Frig yerleşmeleri ve Kaya Anıtı Araştırmaları, Frigler’in Gizemli Uygarlığı”, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul, 2007, s. 77-92.

SİVAS T., "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 3 (2002) s. 343-353.

SİVAS, T.; “Frigler ve Frig Uygarlığı” Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul, 2007, s. 9-14.

STRABON; **Geographika**, Arekoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

SOYSAL, A. Gün; **Erken İç Asya Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

SUAVİ Aydın, “Ankaradaki Frigler” **Areko-Atlas**, S.5 İstanbul 2006 s. 78-81.

UÇANKUŞ, Hasan Tahsin, **Ana Tanrıça Kybele’nin ve Kral Midas’ın Ülkesi Phrygia**, Ankara, 2002.

TARHAN, M. Taner; “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmer ve İskitler”, **Türkler IV** Ankara, 2002, s. 598-611.

TARHAN, M. Taner; “İskitler’in Dini İnanç ve Adetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1969, s. 147-162

TARHAN, M. Taner; **Urartu Devletinin Yapılsa Karakteri**, IX. TTK, I. Cilt, TTKB, Ankara, 1986. s. 285-301

TELLİOĞLU, İbrahim; **Osmanlı Hakimeyetine kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Trabzon, 2004.

T.C Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Gordion Midas Müzesi Kataloğu

TEKÇE, E. Fuat; **Pazırık**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

TOPRAK, Adnan; **Doğu- Batı Etkileşiminde İpek Yolu(Başlangıçtan Göktürk Döneminin Sonuna Kadar)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

VOİT, M. Marry; Gordion Kazıları, Frigler’in Gizemli Uygarlığı, **Yapı Kredi Sanat Yayınları**, İstanbul, 2007 s. 65-74.

VOİT, M. Marry; “Yassıhöyük Başkent Gordion”, **Arkeo-Atlas**, S: 5 İstanbul, 2006, s. 28-39.

YILMAZ, Anıl; “İskit Sanatı”, **Türkler IV**. Ankara, 2002, s. 26-32.

YILMAZ, Gülay; **Urartu Dini İnanç ve Adetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1997.

ZİMANSKY Paul, “Urartu Devleti’nin Yapısal Gelişiminde Çevresel Etkiler”, **Arkeo-Atlas**, Sayı:4 , 2005, 110-111.

İnternet Kaynakları:

<http://turkinst.org/tr/dosyalar/index.htm>

<http://www.chveneburi.net/tr/print.asp?bpgpid=846>

EKLER

EK-1 Haritalar

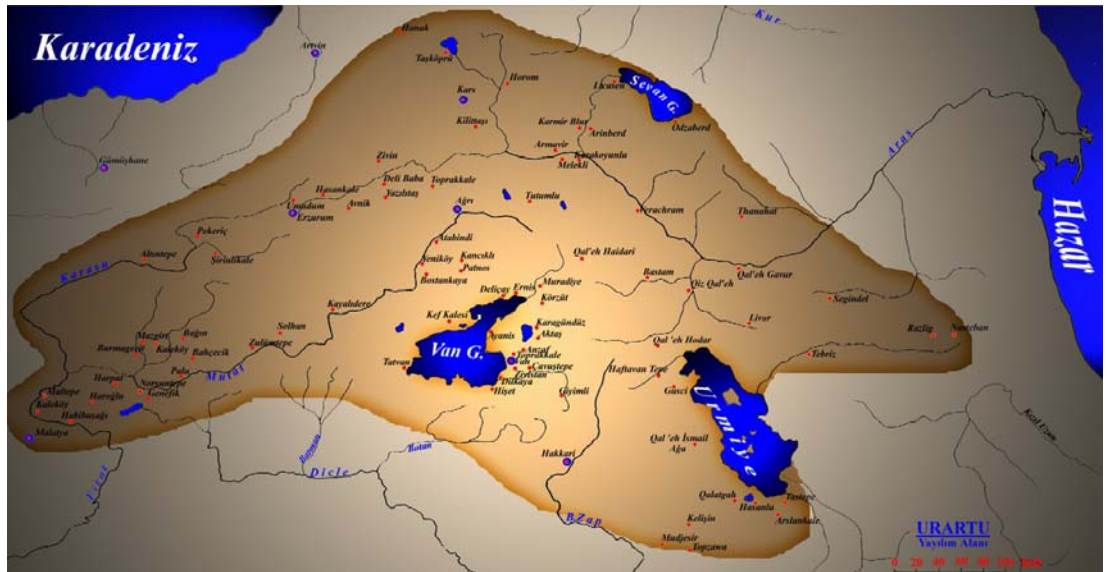

Harita 1: Ön Asya Dünyasında İskit ve Kimmerlerin Yayılım Alanları
<http://turkinst.org/tr/dosyalar/index.htm>

Harita 2: Frig Ülkesi

(<http://turkinst.org/tr/dosyalar/index.htm>)

Harita 3 : Urartu Ülkesi

Ek-2 Levhalar**Levha 1****Resim 1:** Urartu Adak Levhası

(Arkeo Atlas Sayı:4 2005)

Resim 2: Frig Süvarisi

(Arkeo Atlas Sayı:5 2006)

Resim 3: İskit Kurganı
(National Geographic Haziran 2003)

Resim 4: Urartu Kaya Mezarı
(Arkeo Atlas Sayı:4 2005)

Resim 5: Urartu Savaşçısı
(Arkeo Atlas Sayı:4 2005)

Resim 6: İskitler'in savaşı. Taraktan bir parça
(<http://www.chveneburi.net/tr/print.asp?bpgpid=846>)

ÖZET

HEMİŞ, Osman, İskit, Frig ve Urartu Kùltürlerinin Mukayesesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Tarihin ilk dönemlerinden bu yana kùltürlerin karşılaşma noktası olan Anadolu, binlerce yıldır farklı kùltürlerin buluşma noktası olmuştur.

Geniş Avrasya bozkırlarında komşuları ile yaptıkları mücadele sonucunda, Massagetler tarafından yerlerinden oynatılan İskitler de Kimmerler'i yerlerinden oynatmışlardır. Bununla yetinmeyen İskitler, Kimmerler'i takip ederek Anadolu'ya gelmişler ve burada Urartu Devleti ile mücadele etmişlerdir. Bu mücadele sonucunda Urartu Devleti'nin yıkılma sürecine girmesine zemin hazırlamışlardır. Onların önünden kaçan Kimmerler ise daha da ileriye giderek Frigler'in önemli merkezi olan Gordion'u yakıp yıkmışlardır. Henüz İskitler gelmeden öncede Frig ve Urartulular arasında zaten kùltür alışverişi başlamıştı. Urartulular'ın taktıkları fibulular ve kaya mezarları buna en güzel örnektir.

Yine İskit tümölüsleri ve Frig tümölüsleri yapısal açıdan hemen hemen birbirinin aynısıdır. Urartu, İskit askeri sistemi ve kullanılan silahlar birbirleri ile benzerlik göstermektedir.

Bu tezi yapmaktaki amacımız; etnik olarak İskit, Frig ve Urartulular'ın aynı kùltürden geldiğini kanıtlamak değil, sadece benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler

- 1.İskit
- 2.Urartu
- 3.Frig
- 4.Kùltür

5.Mukayese

6.Türk

ABSTRACT

HEMİŞ, Osman, Comparison of Scythian, Phrygian and Urartian Cultures, Master's Thesis, Ankara 2009.

Anatolia which has been the meeting point of cultures since the early times of the history has been melting pot of the different cultures for thousands of years.

Scythians who were dislocated by Massagetaeans at the end of the fights they made with their neighbors in broad Eurasian Steppes dislocated Cimmerians. Not being satisfied with this, Scythians came to Anatolia by following Cimmerians and fought with Urartus there. They established a ground for Urartian State to enter into collapse process at the end of this fighting. Cimmerians escaping from them devastated Gordium which was an important center of Phrygians by going further. Before Scythians came, cultural exchange had already started between Phrygians and Urartus. Fibula worn by Urartus and rock tombs are the most beautiful examples of this situation.

Scythian tumulus and Phrygians tumulus are almost same with one another structurally. Urartian and Scythian military system and weapons used show similarity with one another.

Our purpose in conducting this thesis is not to prove that Scythians, Phrygians and Urartus come from the same culture ethnically, but to show their similar and different aspects.

Key Words

1. Scythian
2. Urartian

3. Phrygian
4. Culture
5. Comparison
6. Turkish